

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)

दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कृत्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य मूर्ध्नि जलं
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभयः ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षापा विनः । यदनु
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कवि कर्मणे ॥

।। तरंगिणी.

पुस्तक ५.

जून, सन १८८२.

अंक ६.

हैं मासिक पुस्तक

पुणे येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिल

किंमत ८.आणे.

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे

विषयक्रम.

बखरी.

थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र	३७-४४
पत्रे, यादी वगैरे	६१-६८

मराठी कविता.

उद्धवाचिद्घनकृत भगवद्गीता	१११-११८
मोरोपंतकृत-अवतारमाला	१८९-१९६

संस्कृत कविता.

अथ श्रीशिवकाव्यम्	२५-३६
मंत्र रामायणाचे शुद्धिपत्र	९-१०
कालेयकुतूहलम् नाग प्रहसनम् याचे मुखपत्र.	

तरि त्यांचे बराबरि जात जावें. ऐशी मोठी योग्यता [वाढविली.] राजपुत्रच ऐसे करून दिलें. सेनापति यांजकडे गुजराथ, अमदाबाद, काठेवाड वगैरे तालुका सुभा सांगितला. त्यांत दरमहा व हुजूर खर्चाचा ऐवज, फौज बाळगणे व हुजूर महाल खाजगीस सहा ठेविले. हिशेब एकंदर देत जावा. राहील कसर खंडणी वगैरे ते सरकारदाखल करीत जावे. ऐसें केले. तसेच भोंसले सेनासाहेब सुभा यांजकडे बराड, गोंडवण, कटक व हिंदुस्थानपैकी काहीं महाल ऐसा सुभा नेमून दिव्हा. त्यांची नेमणूक वगैरे त्याचप्रमाणे बंदोबस्त जाबते करून देऊन दरकदार हुजूरचे सर्वास नेमून दिव्हे. प्रतिनिधी यांजकडे स्वदेशचा सुभा, सचिव यांजकडे मावळ, काहीं कोंकणचे महाल व साहोत्रा याचा सुभा सांगितला. प्रधान यांजकडे खानदेश, माळवा, बागलाण सुभा सांगून पुढे हिंदुस्थानचा अमल साधेल तितका साधित जावा सांगितले. सरल-ष्कर [यांस] गंगातीर मोंगलाईतील स्वराज्य याचे अमल याचा सुभा दिव्हा. सर्वास हुजूरचे दरखदार देऊन हिशेब देऊन नेमणुकेप्रमाणे खर्च करून सरका-रांत ऐवज देण्याच्या नेमणुका करून दिल्या. कर्नाटक प्रांत चंदीचंदावरपर्यंत त्रिचनापल्ली वगैरे अंमल चालत आला तो गेला तो बसवावा, किछे ठाणीं गेलीं तीं ध्यावी, व संस्थानी यांजकडील खंडण्या पूर्वीं ठराव जाले ते येत नाहीं ते यावे. त्यास फतेसिंग भोंसले खाना करावे ऐसें करून बराबर फौज पागा व सरदार हुजुरात ऐसें नेमून दिव्हे. मंत्री व सुमंत यांजकडे मोंगलाई तालुक्यांतील बाब-ती साहोत्रा सरदेशमुखीचे अमलाचे तालुके उगवावे ऐसें नेमून दिव्हे. कोण्हा एकाकडून रयतेस जाजती जुलूम किंवा लुटणे कौल खेरीज होऊं नये. आज्ञा होईल तैसें चालवें. हुजूर बोलाविलें असतां एक क्षणाचा विलंब व उर्जूर न करितां येऊन पावावें. सुभ्याची व पदाची घाल्मेल जाली आणि सनद गेली म्हणजे तसेंच त्या क्षणीं काम त्याचे हवाली करून हुजूर निघोन यावें. काहीं एक अवज्ञा करूं नये, ऐसें केले. त्याप्रमाणे सर्व अष्ट प्रधान व सरदार व सुभे कोणीएक अवज्ञा न करितां बहुत निष्ठेनें चालूं लागले. त्या योगें करून ज्यानें ज्या कामावर जावें त्यानें तें काम करावें, यशच यावें, ऐसें होऊं लागले.

[इकडे] पादशाईत पादशाह यांशीं सर्वाध्यक्ष सैद होऊन वजीरी कारभार करूं लागले. ते निजामउन्मुलुक वगैरे सरदार यांस असाह्य जाले. आणि दोन भाग होऊन एकमेकांस घालवावें ऐशी मसलत वाढली. यावरून औरंगा-बादेस हसन अल्लीखान सैद होते, त्यास अलम अल्लीखान सैद यांणी लिहिलें

११. कौल=आज्ञापत्र, हुकुम.

१२. घालमेल=अदलाबदल.

१२. उर्जूर=सबब, उलट जाव.

जे, “ जुलफकारखान वगैरे सरदार यांणी फरोखशाहास अनुकूल करून बखेडा आरंभिला आहे. ” यावरून हुसनअल्ली यांणी संक्राजी मल्हार यांस “ मसलत कशी करावी ! तुम्ही येथे सुभ्याचे काम बंदोबस्त राखावा, आपण फौज जमाव घेऊन दिल्लीस जाऊन बखेडा मोडितो ” विचारिले. ते समयी संक्राजी मल्हार यांणी मसलत सांगितली की, “ शाहू राजे पादशाहींतून सुटून आले. सर्व आपले दौलतीचा बंदोबस्त केला. मातबर सरदार व कर्ती माणसे मुत्सदी कार्यकर्ते जमविले. फौज, पागा, कारखाने मोडलेले जमविले. आणि फौज सुभे मोठे मोठे पाठवून मुलुख अंमल काबीज केला. त्यांणी सख्य करावे. म्हणजे ते सहजच आपले सुभ्यांत उपद्रव करणार नाहीत. त्यांची फौज व लोक मदतीस बरोबर घेऊन जावे म्हणजे थोर मसलत व मोठी कार्ये घडून येतील. नाही तर मसलत बहुत दुर्घट आहे. ” यावरून हुसनअल्ली बहुत खूष होऊन, “ तुम्ही पूर्वी त्यांचे पदरीचे, तुम्हीच या कामास जाऊन तह ठरवून पन्नास हजार फौज त्यांची कुमकेस बराबर यावी [असे करावे.] त्याचा खर्च देऊन व त्यांचे मतलब काय असतील ते येथे करावयाचे व पादशाहापाशी करून द्यावयाचे ते कबूल करावे. आणि दक्षिणेत जे आमचे तर्फेचे कामावर राहतील त्यांची मदत त्यांणी राखावी, ऐसे ठरवून यावे ” सांगितले. तेव्हां संक्राजीपंत यांणी मनांत विचार केला जे, “ महाराजांचा प्रताप, दैव विचित्र आहे. गुणही सर्व राजचिन्हें. दिवसेंदिवस वृद्धीस पाववे ऐसेच आहे. आपण पूर्वीपासोच त्यांचे पदरचे, त्यांचे अन्न भक्षिले आहे. त्यांचे दर्शन होईल. त्यांची सेवा घडावी ऐसा योग सहज प्राप्त जाला आहे. म्हणोन हुसनअल्लीखानापाशी जाऊन, मसलत सिद्ध करितो ऐसे मान्य केले. त्यांनी बराबर लवाजिमा मातबर हत्ती घोडे व पांच हजार फौज स्वार गारद ऐसे मोठे योग्यतेचा दिव्हा. व महाराजांस पोशाख वस्त्रे जवाहीर हत्ती, घोडे, उत्तम पदार्थ ऐसे देऊन रवाना केले. ते आले. संक्राजी मल्हार पूर्वीचे आपले सचिव व सैदाकडून वकिलीस येतात कळोन महाराजांनी प्रतिनिधी व अष्टप्रधान व सरदार सर्व आणविले. संक्राजीपंत आले त्यांस सामोरे जाऊन मोठे योग्यतेने भेटी जाल्या. त्यांनी नजर केली. सरकारांतून बादली चादर घातली. त्यांस रहाण्यास जागा यांचे लवाजम्या सुद्धां रहाण्या जोगी नेमून देविली. आणि सामान वगैरे त्यांस त्यांचे लोकसुद्धां व खर्चास पाठविले. नेहमी सरकारचे कारकून त्यांजपाशी येऊन त्यांस पाहिजे ते साहित्य देत जावे ऐशी तरतूद करविली. त्यांणी सैदाकडून

ठागीं सदरा लिहिलीं तीं उठवून दरोबस्त अमल स्वराज्याकडे यावा. ऐसें सांगितलें. ते संकाजीपंत यांणीं सैदास लिहून, मतलबाची यादी तह ठरावून आणिला. व ठाणेदार यांस सोडचिठ्या आणून मोंगलाई अमल उठवून, दरोबस्त अमल स्वराज्याकडे मतलब दिहिलाहून व्हावयाचे ते करून तेथून देतो ऐमा तहनामा ठरावून पाठविला. शके १६३६ जयनाम संवत्सरे सन खमस अशर मया व अल्फ. याप्रमाणें तह होऊन संकाजीपंत यांणीं महाराजांस मेजवानी सर्व अष्ट प्रधान व सरदार व दरखदार व कारखानदार राजमंडळ यांस वस्त्रे जवाहीर यथायोग्य देऊन केली. महाराजांनींही पंतास मेजवानी त्यांजकडील मुत्सद्दी कारकून व सरदारमुद्दां वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडे बराबर दिले. आणि औरंगाबादेस जाण्यास निरोप दिव्हा. ते निघोन गेले.

यानंतर फौजेची तयारी करून बाळाजी विश्वनाथ प्रधान व सेनापति, सेनासाहेबसुभा यांसि वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडे देऊन सुमुहुर्ते डेरे देऊन जावयास निरोप दिव्हा. ते पन्नास हजार फौज गणती यावयाजोगी तयार करून औरंगाबादेस गेले. तेथें सैद यांणींही आपली फौज पन्नास हजार तयार करून डेरे दाखल झाले. महाराजांचे फौजेस खर्चास दरमहा पंधरा लक्ष कराराप्रमाणे दिव्हा. सरदार गेले त्यांस मेजवानी वस्त्रे देऊन दिव्हीस लौकर जाऊन पोचले पाहिजे म्हणून दरमजल कूच करून जाऊन पोहोचले. लढाई होऊन फरोखशाहास कैद करून डोब्यांत सळई फिरविली. त्याचे पुत्र तख्तावर बसवून कारभार चालविला. महाराजांकडील मतलब करार करून सनदा स्वराज्य व चौथी व सरदेशमुखी वगैरे यादीप्रमाणें चांदांचे राज्य व बहलोलखानाचे व चंदी याप्रमाणें दिल्या. कांहीं दिवस तेथें राहिले. ठेऊन घेतले. मातुश्री व कविले स्वाधिन केले. यानंतर पुन्हा पादशाही अमीर व महमदशहा कैदेत होते, ऐसे मिळोन खान वगैरे राजकारण चाललें. त्यांत महाराजांकडील मराठी फौज प्रधान व सेनापति सेनासाहेब सैदाचे कुमकेस आले. हे अनुकूल जालेयावांचून सिद्धीस मसलत जाणार नाहीं. झणोन राजकारण यांजकडेही केलें. सैद यांसही समजोन सावध होते. यांणींही सूचना केली, परंतु महमदशहा यांणीं कृत्रिम दंगा करून अलम अल्लीखान व हुसन अल्लीखान सैद रस्त्यांतून स्वारी जात होते तेथें मारेकरी घालून गर्दी करून मारिले. गर्दी जहाली. महाराजांकडील सरदार फौज तयार होऊन निराळे उभे राहिले. सैद यांजकडील फौज तयार जहाली.

२२. को० व इ० प्रतीत 'ठेवून' अ- पाठी मागून घातलेली आहे. 'ठेऊन' अ-
सें आहे. चि० प्रतीत 'उ' शोध घालून | से प्रथमच आहे.

त्यांत मिळोन कुमक करावी तरि सरदार मारिले गेले. महमदशहाकडीलही फौज सरदार राजकारणांत खान वगैरे होते ते तयार होऊन लढाई सुरू जहाली. त्यांत महमदशहा यांणीं महाराजांकडील लोकांचे वाटे जाऊं नये [ऐशी] ताकीद केली. यांसही सांगून पाठविलें. परंतु संताजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांणीं लढाईत चालून घेतलें. सैदाचे फौजेचा मोड जहाला. तेंथे संताजी भोंसले यांस गोळा लागून [ते] पडले. सैदाची फौज मारून लुटून गारद केली. फ़रोकशहाचे पुत्र कैद करून आपण तख्तावर बसले. महमदशहा यांणीं महाराजांकडील प्रधान पंत व सेनापति, सेनासाहेब सुभा व सरलष्कर व सर्व सरदार यांस वस्त्रें, जवाहीर, हत्ता, घोडे देऊन बहुमान केला. संताजी भोंसले पडले असतां त्यांचे पुत्र राणोजी भोंसले यांणीं तरवार लढाईत केली म्हणून त्यांस सर्वाई संताजी [हा] किताब दिला. शके १६४० महाराजांकडील मतलबाच्या यादी करून आपले नांवें सनदा फ़र्मान स्वराज्य व चौथ्याई व सरदेशमुखीच्या करून दिल्या. कबिले मातुश्री सोडलीं होतीच. दरमहाचा ऐवज सैदांनीं करार केला तो पावून बाकी राहिली ती फडशा करून दिली. मनांत वजीर बसोन विचार केला जे, “ पूर्वी औरंगजेब शहाजादेपणांत वीस वर्षे जाऊन औरंगाबादेस राहिले होते. बादशहा शालि-यावरि आणखी २० वर्षे जाऊन दक्षण ध्यावी म्हणून दोन लक्ष फौजेनिशीं करतें केली. दौलताबाद, बिजापूर, भागानगर, बादशाया बुडविल्या. संभा-जी राजे धरले. शिवाजी राजे वारले. व सर्व राज्य अमल सोडविला. परंतु त्यांचे धाकटे पुत्र राजाराम व त्यांचे पदरचे सरदार लोक यांणीं पुन्हा राज्य जसेंचें तसें सोडविलें. मुलुख सर्व हिंदूंचा व त्यांत माणूस मोठे पराक्रमी सर्व त्यांचेच आहेत. अधिक विशेष वाढले. हिंदुस्थान प्रांत व दक्षिण यांत सर्व हिंदूच आहेत. दहावा हिस्ता मुसलमान लोक नाहींत. हिंदूंचा उच्छेद-च करून व त्यांणीं कटाक्ष लावून चालून परिणाम काय ठाक नाहीं. शेवटास जाणार नाहीं. तहानींच असावे व शाहूराजे यांणीं नेकी धरून पादशाहा-पाशीं कुमक केली. पुढेही त्यांणीं कुमक राखावी.” ऐसे सरदार यांणीं बोलणीं केली. आणि पूर्वी शिवाजी महाराज असतां जयपूरचे राजाचे विद्य-माने तह जाला तेव्हां चौथ व स्वराज्य व सरदेशमुखी वगैरे ठराव झाले त्या अन्वये फ़र्मान देऊन निरोप फौजेस व सरदार यांस दिल्हा. “ दक्षिणे सुभ्याची कुमक सर्वकाळ राखावी व येथील लिहिलें जाईल तेव्हां कुमकेस फौज यावी,” सांगितलें. फौजेचा दरमहा देशीं जाऊन पावत तोंपर्यंत हिशेब

२३. कस्त=कष्ट, अतिशय मेहनत.

हत्ती, घोडे, पोशाख जवाहीर आणिले ते सर्व प्रविष्ट केले. महाराजांस आपली खासगत मेजवानी, पोशाख, जवाहीर, घोडे, हत्ती उत्तम पदार्थ तरवारा व नजर खजिना वगैरे करून केली. या नंतर बोलण्यास प्रारंभ करून त्यांत “आम्ही पूर्वी पासून पदरचे, चंदी मुक्कामी बहुत सेवा केली. चंदीचे मुक्कामीहून महाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीकाशीवासास गेलो. व तेथे सैदानी आग्रह करून आणविले आणि दक्षणेस बराबर आणिले. तेव्हां महाराजही दक्षणेस पादशाहपासोन गेले. महाराजांचा प्रताप व गुणकीर्ति थोरले महाराजांचे रीतीप्रमाणे, त्या धारिणाने चालणे, ऐकिले. तेव्हां स्वामींचे पाय ते आमची काशीच होय. ते दर्शन होईल म्हणून या प्रांती पुन्हा आलो. हल्लीं मैनसबा उत्पन्न झाला [आहे] यांत स्वामींची सेवा पूर्वी केली व हल्लींही करून दाखवावी म्हणून सैदास सध्या देऊन दर्शनास आलो. महाराजांचे गुण व प्रताप ऐकिले, तैसेच आहेत. व थोर थोर मातबर माणसे कर्ती व अष्टप्रधान यांचा संग्रह केला. फौज पागा कारखाने सर्व दुशार असोन व थोरले महाराजांचे धारे यांनीं दौलत चालविली [आहे]. ऊर्जित श्रीने ‘इच्छिले ते घडोन येते, हे पाहून बहुत संतोष [पावून] कृतार्थ जालो,’ बोलले. महाराज यांणींही संक्राजीपंत यांचा गौरव केला जे, “तुम्ही या राज्याचे वृद्धिविशीं बहुत सेवा थोरले महाराज व काका साहेबांपाशीं केली. महाराजांनीं अशींच पोक्त कर्ती माणसे समयानुसार मोठीं कार्ये करावया जोगी संग्रहीं बाळगलीं. तुम्ही पूर्वी सेवा व पराक्रम केले ते सर्व ऐकण्यांत आले आहेत. तुम्ही महाराजांपाशीं मान्य होतां त्याप्रमाणे आम्हांस मान्य आहां. अनायासे येथे आलां. आमचे मानस ते घडून आले. या उपरि आम्हांपाशीं राहून पूर्ववत् सेवा करावी. तुम्हांस पाहून संतोष जहाला,” बोलले. तेव्हां संक्राजीपंत यांणीं उत्तर केले कीं जे, “कांठे ही असले तरी महाराजांची सेवा करून दाखवावी, राज्याची वृद्धि व्हावी, हेच यावत प्राण इच्छितो.” बोलोन सैदाची बोलणीं सर्व विदित केली. “यांत महाराजांचीं कार्ये असतील ते आज्ञा करावी. पन्नास हजार फौज व सरदार कुमकेस देण्याचे कोण कोण ते योजना करावी. त्यांस दरमहा काय तो नेमावा” बोलले. ते महाराजांसही मानले आणि सांगितले जे, “पूर्वी जैसिंग राजे येऊन महाराजांचा तह होऊन दिल्ल्यास जाते समर्थ स्वराज्य दरोबस्त पावले. घाट कोकण व बरघाट, बालाघाट चालावा. सहा सुभे दक्षिणेतील चौथाई व सरदेशमुखी

१६. थोरले महाराज=शिवाजी राज्यकर्ते.

१७. मनसबा=मसलत, राजकारण.

१८. ‘ऊर्जित श्रीने घडविले ते घडोन येते’ को. प्र.

‘श्रीरूपे इच्छिले ते घडोन येते’ इ.

प्रत.

१९. काकासाहेब=राजाराम.

चालवी, ऐसा तह जाला, त्याप्रमाणे चालवें. मातुश्री व कबिले तेथे राहिले ते येणे घडावें." ऐसे मतलब ते निवडोन यादी करून फौज घेऊन जाण्यास मुख्य प्रधान बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे सेनापति व संतार्जी भोंसले परसोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे पुत्र व पंवार विश्वासराव ऐसे सरदार [व] पन्नास हजार फौज नेमिली. त्यांस दररोज पन्नास हजार रुपये याप्रमाणे पंधरा लक्ष रुपये दरमहा पावावा ऐसे ठरावून मतलबाची यादी करून दिल्ली. बितपशीलः—

१. स्वराज्य थोरले कैलासवासी स्वामींचे वेळे प्रो। शयगड व वरकड कोट देखील करून घेणे. ठाणी मागून घेणे. कलम.

१ खटाव. १ आकळूज. १ फासेगाऊ. १ मंगळवेढे. १ मिरज. १ पेडगाव. १ जुन्नरकिल्ले समेत. १ चौलसमेतकिल्ले. १ सांगोलें. १ नाशेर. १ चाकण. १ बेळगाऊ. १ कल्याणभिवडी समेत किल्ले. कलम.

१ त्रिंबक मागोन घेणे. कलम.

१ तोफे [फा?] दर संस्थानी घेतील त्यांची चौयाई करून घेणे— *कलम.

१ चांदाचे राज्य कान्होजी भोंसले यांणी साधिलें आहे ते स्वराज्यांत करून घेणे. कलम.

१ सहा सुभे खेरीज गुजराय, माळवा साधेल तेथवर साधणे—

नबाब बलोलखानाची दौलत फतेसिंग बावाचे नांवें करून घेणे. कलम.

१ मातुश्री व मदनसिंग देखील कबिले व दुरगीबाई सेवक लोक मागोन घेणे. कलम.

१ पेशजी मतलब लिहून दिले आहेत त्याचे फर्मान सनदा करून घेऊन येणे. १ कलम.

१ कोकणपट्टी देखील राजापुरी चौथसरदेशमुखी स्वराज्य व वरकड साधेल त्याचे फर्मान थकाकारें करून घेणे— कलम.

१ सरदेशमुखी इनाम दर मालास एक गांव करून घेणे—कलम.

१ चंदी प्रांती राज्य गडकोट देखील करून घेणे— कलम.

१ जयसिंग पालकर येतील तर मागून घेणे— कलम.

याप्रमाणे यादी करून दिल्ली. आणि सध्याच ठाणिंयांत मोगलाई आमलाचे सुभे होते, व स्वराज्याचे निमेचे बाहेर राहून अमल घेत होते ते मोगलाई

* हें कलम चि० प्रतीत नाही.

२०. देखील=सुद्धा, सह.

§ फरमान=आज्ञापत्र, सनद. या सर्व सनदा सातारच्या महाराजांवाशी आहेत असें बां० ड० म्हणतात. त्यांत गुजरा-

थ, माळवा, वराड वगैरे बदल मुळीच उल्लेख नाही असें ते म्हणतात. सनदा महमदशाहाच्या नांवाच्या आहेत.

२१. हें कलम इंदूर प्रतीत मात्र दिलें आहे.

करून दिल्या. प्रधान, सेनापति यांणीं मातुश्री कुटुंब देशीं जाणें वगैरे समजोन, फर्मान त्याणीं आपली चालीनें कुमक राखावी, व सरदेशमुखीचें वतन त्या वतनाचें चालीनें व स्वराज्याचा जसें करून दिल्लें तसें करून घेऊन नजर वगैरे ठराव त्यांणीं लिहिले ते घेऊन निघोन आले. फर्मान तपशीलः—

१ स्वराज्य पूर्वीं शिवाजी महाराज यांणीं अमल बसविला व दिल्लीस जातां तहांत आला त्याप्रमाणें तळघाट, कोंकण, वरघाट, बालाघाट, दुतर्फा दरो-बस्त देखील किल्ले ठाणीं सरदेशमुखी वतनी अंमल पूर्वीं शिवाजी महाराज यांणीं बसविला त्याप्रमाणें सहा सुभ्यांत वतन चालावें. फर्मान.

१ तोफा नजर मोंगलाईत येईल त्याची चौथाई ध्यावीसें ठरलें.

१ सहा सुभे दक्षिणची चौथाई वगैरेचा अमल स्वराज्याचा अमल व गुजराय* निराव्या ताकीदी. चौथाईचा फर्मान.

१ कान्होजी भोंसले यांणीं गोंड-वण, वऱ्हाड, कटक* अमल बसविला त्याप्रमाणें चालावें.

१ बहलोलखान यासि ताकीद कर्नाटक सुभा फत्तेसिंग भोंसले याजक-डेस देणें.

याप्रमाणें ठरावांत आणोन कागदपत्र दिल्ले ते घेऊन प्रधान व सेनापति सेनासाहेबसुभा निघोन आले. येतां जयपूर, जोतपूर व उदापूर यांचीं राजकारणें आलीं. त्यांच्या भेटी घेऊन, त्यांस बहुमान करून, त्यांचीं कामे करून देऊन, महाराजांशीं तह चालवायाचें करून, त्यांणीं महाराजांस बहुमान वस्त्रे, जवाहार, हत्ती घोडे दिल्ले व उत्तम पदार्थ ते घेऊन नजर महाराजांचे ऐवजांत चौथाई ऐवज कसर राखून खजिना घेऊन, महाराजांपाशीं येऊन पावले. महाराज पुढें सामोरे जाऊन बहुत सन्मान केला. त्यांणीं नजरा केल्या. त्यांस चादरा व दुपेटे शेले सरदार मुत्सद्दी कारकून यांस घातले. ज्यांणीं कामे केलीं त्यांस बक्षिसें सरंजाम गांव इनाम वगैरे महाराजांनीं दिल्ले. खजिना व संस्थानी यांजकडील मेजवान्या व पादशहा यांणीं महाराजांस बहुमान दिल्ले ते सर्व सरदार प्रधान आदिकरून महाराजांस निवेदन केले. मातुश्रीची भेट जहाली यावरून बहुतच संतोषा होऊन कृतार्थ जहाले. करंडें व रांजणगांव वगैरे पांच महालचें वतन सरदेशमुखीचें प्रधान पंत यांस करून दिल्लें. इनाम गांव दिल्ले. सेनापति यांसही वतन इनाम गांव दिल्ले. त्यांजपाशीं दमाजी गायकवाड बहुत शहाणे कर्ते व मर्द होते. त्यांणीं मेहनत केली म्हणून बहुमान देऊन समशेरबहादर किताब दिल्या. सेनापतीकडील कारभार देऊन बाढविलें.

* मागें पृष्ठ २० टी० § ५हा.

किलीजरवान निजाम उन्मुलुख यास महमदशहा यांणीं फिरून सहा सुभे दक्षिणेचे मोंगलाई भमलाचा सुभा सांगोन फिरून रवाना केले. ते येऊन पावले. महाराजांशीं दिल्लीहून तह ठरून आला त्याप्रमाणे चालव्यानंतर जाधवराव यांणीं अमलांत खटल पाडिले. यावरून अमल उगवण्यास सरल-
ष्कर यांजकडील फौज जाऊ लागली. यावरून फौज येती ते दावून राखावी
ऐसा विकल्प निजाम उन्मुलुख यांनीं चित्तांत आणून महकूबसिंग सरदार
होते ते व आपली जमेत चालून पुढे आले. महाराजांनीं सरलष्कर वगैरे
फौज पाठविली. त्यांची यांची लढाई जहाली. महकूबसिंग जाधवराव यांचा
मोड जहाला. धारराव प्रभू कळंबेकर यांणीं शिपायगिरी बहुत केली. ते
कामेंस आले. त्यांची सरदारी जागिरी आपाराव त्यांचे कनिष्ठ बंधु यांजला
दिली. महकूबसिंग मोड होऊन परत गेले.

कान्होजी आंगरेचा बाळाजीपंत यांचे विद्यमाने तह ठरला त्याप्रमाणे बहुत
निष्ठेने सरकारचा ठरावाचा ऐवज देऊन चालू लागले. आणि महाराजांचे
दर्शनास यावयाचे म्हणून पत्रे पाठविली जे, “खंडो बल्लाळ चिटणीस यांस पाठ-
वावे दर्शनास यावयाची खातर जमाव्हावी.” यावरून दर्शनास येण्याविषयी
अभयपत्र पाठवून खंडो बल्लाळ यांची खानगी केली. ते जाऊन सर्व बोलणीं
ठरावांत आणून खातरजमा करून दर्शनास आंगरे यांस घेऊन आले. महा-
राजांची स्वारी श्रीजेजूरीस देवदर्शनास गेली होती तेथे येऊन पोचले. त्यांचा
सन्मान केला. बादली चादर घातली. नजर [त्यांणीं] केली. व बंदरी जिन्नस
उत्तम पदार्थ बहुत आणिले व खजिना ते सर्व महाराजांस नजर केली. तेथे
शिमगी पौर्णिमा जहाली. प्रतिपदेस कूच होऊन निघाले तेव्हां आंगरे यांणीं
पांच रंगांचा गुलाल व रंगांचे सामान बहुत आणिले. दरकूच हत्तीवर रंग व
गुलाल भरून पांच चार कोश मजल करावी. तेथपर्यंत तख्तेरौव्यावर नाच
व रंग गुलाल खेळते मुक्काम पर्यंत चालावे, ऐसे करीत पंचमीस सातारां
येऊन पावले. जेजूरीपासून सातारापर्यंत रस्ता गुलालांनीं भरला ऐसे जहाले.
ऐसे बहुतच सफाई बोलणीं होऊन महाराजांस डेरियास नेऊन पंचमीचा समारंभ
करून वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडे, ऐसे देऊन अष्टप्रधान व दरखदार व सर-
दारसुद्धां वस्त्रे बहुमान देऊन मेजवानी केली आणि सुभ्याच्या सनदा वस्त्रे
बहुमान महाराजांनीं दिव्हा तो घेऊन प्रांताचे बंदोबस्तास गेले. शके १६४०
सन तिसा अशर मया व अलफ.

२४. कामास आले=लढाईत पडले.

२५. तख्तेरावा=एकाशीं एक अनेक फ-
ळ्या जोडून एक जोडफळी करितात ती

ही बैलांच्या गाडीवर अगर मनुष्यांच्या
डोकीवर ठेवून त्यावर नृत्य वगैरे चालाव-
याचे.

बंधु रातश्री जगजीवनराव परशराम यांजवारे राजश्री—स्वामींनीं कृपा करून छ १४ जिल्हेजीं पौष शुद्ध प्रतिपदेस प्रतीनिर्घापद दिल्लें. वस्त्रें व हत्ती, बहुमान दिला. वरकडही त्यांचे सपागर्मी मुतालीफ व राजश्री कृष्णानी परशराम यांचे पुत्र दोघे यांसही वस्त्रें [दिलीं.] राजश्री छदाजी चव्हाण येथेंच आहेत. अद्याप कांहीं बोलीचाली नाही. पुढें होईल वर्तमान तें लिहिल्लें जाईल. सारांश उभयतां महाल्लेंच अती प्राबल्य नहालें आहे. याचा विस्तार कोठवरि ल्याहावा ? आम्ही युक्ति करून रेटणें तें रेटितों. कांहीं आडकावें लागतें. कांहीं करून देतों म्हणतों. या रीतीनें येथील विचार आहे. राजश्री रघोजी भोसले दराडांतून माहूर प्रांते आले. त्यांच्या चित्तांत आमच्या मुलकांत धांसदाणे घ्यावे ऐसा विचार आहे. नागांजागांहून महालकरी यांचीं पत्रें येतात. मझारानिले तो स्नेहयुक्ति भावभाक्तीचीं पत्रें पाठवितात. तथापि त्यांचा प्रकार ऊपटी आहे. तो तुम्ही नाणतच आहां. आम्हीही कागदीपत्री स्नेहयुक्तच लिहीत असतो. पुढें होईल वर्तमान तें लिहिल्लें नाईल. येथें येणार ऐसेही वर्तमान आहे. हे विनंती^{१६}

[६८]

॥ श्री ॥

राजश्रीधा विराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्रबाबा स्वामी गोसांवि यांसि—

पोष्य छाळाजी बानीराव प्रधान नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल नाणोन स्वकीय कुशल लिहीत नाणें विशेष—तुम्ही पत्रें अधिक शुद्ध त्रयोदशीचीं पाठविलीं तीं छ २९ रविवाराखरी पंढरपुरी पावलीं. सर्व वर्तमान कळलें. त्यांची उत्तरे आलाहिवा पुरवणी पत्रां लिहिलीं आहेत. त्यानवरून कळेल. येथील वर्तमान तरि आम्ही क्षेत्र मजकुरीं आहों. या उपरि पुण्यास जाऊं. चिरंजीव राजश्री भाऊ याजकडील वर्तमान तरि ते सावनूर प्रांती आहेत. सावनूरकरांची त्यांची भेट होणार. उपरांतिक तिकडील तालामाला पाहून यावे. फार तर पंधरा दिवस तिकडे मोडतील. नाईक सिरे प्रांती आहेत. नासरजंग आरकाट-कडे नाणार तिकडे छावणी करणार. पाहवें. जबाब खानरानदीचे तीरे जात आहेत. खीरंगाबादेस छावणीस नाणार हेही वर्तमान असे. तुम्हांस कळवावें म्हणोन लिहिलें असे. *सावनूरकरांची भाऊंची भेट जाहाली. या उपरि पंधरा विसा दिवसां आलीकडे चिरंजीव येतील. नाईक नासरजंगाचे आश्रियाणें

१४. महाल—राजस्थिपेस महाल अशी संज्ञा असे. थोरला किं० वडील महाल=मोठी स्त्री. धाकडा महाल=धाकटी स्त्री.

१५. शाहू महागज यांची नाबियत

१०२८ सालीं मादुरस्त होती तेव्हां हे पत्र लिहिलें असावें.

* येथपासून पुढील मजकूर खुद्द खां-शाच्या हस्ताक्षरी लिहिलेला आहे.

ते प्रांती छावणी करून बिदनूर प्रांती उत्पात करणार व करतील, सांप्रत बरसात नवळ आला. काय काय हातें तें पहावें. छ ६ जमादिलावल हे विनंती.

[६९]

॥ श्री ॥

राजश्री महारजी होळकर व जयाजी शिंदे गोसावी यांसि—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ बाळाजीराव प्रधान आशिर्वाद सुरु-
सन सबा आर्वेन मया व अल्फ तुम्हो पत्र छ २४ रबिलाखरच पाडविले तें छ २४ जमा-
दिलोवली प्रविष्ट शालें. जैतपुरास राजश्री जयापा अगोदर येऊन मोर्चे दिले. मागून
आम्हो आलों. बुधेलियांनीं जैतपुरास सामान बरें विपुल ठेविलें होतें. तोफा,
जेनाला व बरकंदाज, दारुगोळा व बाजे सामान बहुत होतें. † रेवणीतून हमेशा
झुजत. आपलेकडील हजार माणोस मेले. चार हजार नखमी जाले.
तथापि सुरंग चालवून दोन सुरंग उडविले कांहीं भिताड पडलें तणेंकरून
गांवकरी कौलास येऊन अजीच किछा फत्ते केला. म्हणोन विस्तारें लिहिले शिक्का.
तें श्रवण होऊन संतोष जहाला. जैतपूर बांकी* जागा व लडाऊ सामान बहुत
दारुगोळा विपुल असतां तुम्हीं व बाजे ‡ सरदारांनीं व लोकांनीं श्रम साहस करून
जागा फत्ते केली. शाबास तुमची व शाबास लोकांची. मोठी गोष्ट जाहाली.
जैतपूर लहान सामान्य जागा नव्हती. जर हस्तगत न होतें तर † बदनक्षास
कारण होतें. तुम्हांसारखे उमदे सरदार इरेस †† पडल्यावर जैतपूर काय आहे?
किंबहुना याहूनही बांकी विकट जागा असल्यास हस्तगत कराल. या उपरि
ही तिकडील नवल विशेष व कर्तव्य मनसुबा उल्लेख पुरःसर लिहीत जाणें.
जाणिजे छ २८ जमादिलोवल बहुत काय लिहिणें.

लेखन
सीमा

पै ॥ व जा-पासुन
स्वामीन (!)
पै ॥ उ शाबास मु॥
गहबरा पै ॥ सेवदा.

[७०]

॥ श्री ॥

राजश्री सदाशिवपंत भाऊ गोसावी यांसि—

सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ महारा-
राव होळकर दंडवत विनंती उपरि येथील कुशळ नाणोन स्वकीय कुशळ
लिहीत असावें. विशेष—इकडील सरदारांत खर्चाची वाढ. महलांत पेशजी प्रौ
उत्पन्नास नागा नाहीं. फौज बाहेर मोहमीस रहात गेली. सध्यां तो प्रकार

† रेवणी—रेवण=मातीचा ढीग किंवा बुरूज.

* बांकी=मजबूदीची.

‡ बाजे=दुसरे, हाताखालचे, अवांतर.

वर 'बाजे सामान' पहा.

† बदनक्षा=कमीपणा; दुर्लौकिक.

++ इर=इंशा.

सर्व आपले ध्यानांत. तीर्थरूप कैलासवासी बाबासाहेबांनी पदरचे माणश सर्व लोभांत ठेऊन फौजेची हुशारी ठेविली तो ओघ यथास्थित चालून सरकार चाकरी घडावी याहून दुसरे लक्ष नाही. राजश्री गणपतराव नारायण येथे कामाकाजांत व राजश्री बाळाजी लक्ष्मण देशीहून आले, त्यांचे म्हणणे श्रीमंत स्वामीचे अभयोत्तरे व भाऊंचे लोभाने सर्व विचार घडतील. येविषयीच मार राजश्री खंडो महादेव व सखाराम जगज्जीवन यांजला लिहिण्यांत आला आहे. उभयतां कळवितील त्याप्रमाणे श्रीमंतांस विनंती होऊन क्रमेे यथापूर्व प्रवाहास येऊन बडिलांचा लौकीक राहणे आपल्याकडे आहे.

[७१]

॥ श्री शंकर ॥

राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान गोसावी यांस—

सकळगुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी अळंकृत राजमान्य स्नो हणमंतराज निंबाळकर दंडवत विनंती उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लेखन करित गेले पाहिजे—विशेष आपणांकडून राजश्री काशीराज दिवाण व राजश्री राजजी जुंशाराज घाटगे व रा तुकोनी चव्हाण आले यांनी आपणांकडील कितेक स्नेहांचे व उत्तर प्रत्योतर जाव्याचे वर्तमान सांगितले त्यावरून कळोन आले. ऐशियासि आपणांशी जो निश्चय हे करून आले त्याप्रमाणे राजश्री किरंगोजी निंबाळकर याजबा दोन हजार फौज देऊन खानगी केली येविषयी राजश्री दत्तबांनीही गोसावी यांस पत्र लिहिले आहे. त्यावरून विदित होईल. उभयपक्षां दुसरा विचार आहे ऐसे नाही. रा. छ. २६ सोबल बहुत काय लिहिणे कृपा असो दीने हे विनंती.

श्री
शिवचरणो तत्पर
बापुजी सुत हणमंत
राव निंबाळकर

मोतब
सद

[७२]

॥ श्री ॥

राजश्री यादवराव बल्लाळ दिमत बाजीराव घाटगे स्वामीचे सेवेशी पो शामराज बल्लाळ फडणीस कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती विशेष राजश्री पांडुरंगराव यादव यांजकडे मनमदारीचे काम देविले त्यास त्यांचे हातून काम घेऊन वेतन देववीत जाणे. राजश्री परशराम पंडित व जयवंत बाबा मंत्री व रघुनाथराव पंडित सचिव व रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा व राजमंडलचे कारभारी व बाळाजी जनार्दन व परशराम रामचंद्र व परशराम सदाशिव व उयंबकराव सदाशिव व जयवंतराव बाबा व फतेसिंग बाबा गायकवाड याप्रमाणे हुजूरची मंडळी

* बाबासाहेब=बाजीराव बल्लाळ.

यावयाची. त्यास शान्नीराव छाटगे व बहिरनीराव व निरानी शामराज व शामराज मिळकंठ पेशवे व निनाम अलीखान व हैदरखान व मुरादखान वगैरे व राघोजी आंगरे वजारतमाव सरखेल व गोविंदराव गायकवाड हिंमत बाहादूर याप्रमाणे राजमंडल यावयाची त्यास त्यांची बरदस्त बराबर मंडळी सुभानराव व चोरपडे व पिरानीराव चोरपडे व शामराव गोविंद व जानराव शान्नीराव शालकर [?] याप्रमाणे यावयाची. त्यास त्यांची बरदस्त ठेवणे. सा छ ३ जमा-दिनावर बहुत काय लिहिणे हे विनंती.

[७३]

॥ श्री ॥

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्र बाबा स्वामी गोसांवी यांसि—
पोष्य बाळाजी शान्नीराव प्रधान नमस्कार विनंती उपरि पेथील कुशाळ जाणोन स्वकीय कुशाळ लिहीत जाणे. विशेष—दरबारचा मजकूर विस्तारे § सरदारांत लिहिला त्याजवरून कळेल. आमचा गुत्ता आजपर्यंत दरबारी व्हावयास कारण काय म्हणाल तर राजश्री स्वामींचे घरकार कर्जदार झाले व महालचे खर्च अनिवार. नित्य ला [क ?] यळे यास्तव राजश्री-स्वामींनी आपले कारभारी यांस ताकीद करून बंदोबस्त करितात. घरच्याच कारभारांत राजश्री-स्वामी दंग आहेत. त्याही होऊन आम्हांस निरोप द्यावा तर आपले कारभारांत गिरीफदार. आम्ही विनंती करावी तर त्यांची मर्जी दीर्घ पाहून आज पावेतो चर्चा न केली. राहात राहात गोष्ट राहिली. आम्ही निरोपाच्या विचारांत आहो. राजश्री-स्वामींची मर्जी पाहून निरोप घेऊन, परंतु (!) यज्ञ येणे आमचे तिकडे होते असा विचार नाही. निरोपासच किती दिवस लागतील ते नकळे. निरोप होऊन पुण्यास आल्यावर कोणचा वगैरे कारभार करणे लागेल. तुम्हांस कळावे याजकरिता लिहिले असे. छ १६ सवाळ बहुत काय लिहिणे हे विनंती.†

[७४]

॥ श्री ॥

राजश्री मनहारजी होळकर व जयानी शिंदे गोसांवी यांसि—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य—स्नो बाळाजी शान्नीराव प्रधान अशीवांद सु॥ सर्वां आर्बेन मया व अलफ. तुम्हां पत्र पाठविले ते पावले. बुंधेलियांनी बंदमामली केली तद्दरहावर गोष्ट पडून बेरीज ठहरली. बोळम काही दिल्या. कुंवर बोलेस द्यावे. इतकी बाकी असतां उभयतां राजे पळून गेले. कार्मिनर व अनेगडास गेले. बुंधेलि यांचा मोठा गुर्बर होता तो

§ सरदार=शिंदे व होळकर.

१६. गिरीफदार=गुतलेले.

१७. दिक्क=दिन.

† मागे पृ. ६१ टी. १५ पहा.

१८. बंदमामली=उद्दाम वर्तन.

१९. गुंवर, घोबार=धूम.

त्यांचा त्याणी गमाविला. अतःपर नें करणे तें नेट धरूनच करावें लागेल. स्वामींच्या पुण्यप्रतापेंकरून उत्तम होईल. म्हणोन लिहिलें तें कळेल. ऐशास तुम्ही श्रमसाहस कर्तव्य तें केले. व बुंधेली यांचा वचाव करून दारमदार केला असता त्याचे दुराष्टे, दुर्बुद्धे तदनुरूप यांचे मनांत येऊन पळून गेले. येणेंकरून सर्व गोष्टीने खराब तेच जाहाले. तुम्ही कर्तव्य तें करालच व केलेच पाहिजे. असो. येविशींचे कितेक पर्याय राजश्री रामचंद्र नावांच्या पत्री लिहिले आहेत. त्यावरून कळेल. आपल्याकडील सदैव वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. छ २९ नमादिलावळ बहुत काय लिहिणें. पै॥ छ ७ सावान मु॥ गहबरा पोा चे [से!] वढा

शिका.

लेखन
सीमा.

[७५]

॥ श्री ॥

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्रपंत तात्या व ता। राजश्री बिसाजीपंत दादा स्वामींचे सेवेशी—

पो विष्णु महादेव साष्टांग नमस्कार विनंती उपरि घेयील कुशळ ता। छ १० सावान मु॥ ननीक महेश्वर, वर्तमान यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशळ लिहीत असलें पाहिजे. विशेष—आम्ही करनादचे मुक्कामी होळकराजवळ दाखल झालो. आपली पत्रे त्याच मुक्कामी आली. त्यांत लिहिले आम्ही शिवणी हुसंगाबादेवरून भूषाळावरून खेचिवाड्यांत येतो. ऐशास आपला पहिला करार जे खटव्याचे घाटे यावें, आणि शिंदे, होळकर सर्व इकडेच आहेत. हे, आपण येकर होऊन मनसबा पुढे करणें तो करावा. हा उत्तम विचार. आणि तुम्ही त्या मार्गे जावयाचा मनसबा केला झणजे हे उभयतां इकडे मनसबे करतील. शिंदे यांनीं तो छदेपूरचे मुक्कामा पक्ष धरून त्याजला घेऊन संस्थानाकडे चालले. ते मुक्कामाची स्थापना करून संस्थानचा पैका घेणार. हा त्यांचा मनसबा. होळकर महेश्वराहून निघाव्यावर मनसबा काय करतील तो करोत. आम्हांस श्रीमंतांनीं इकडे पाठविलें व आपला आग्रह जाणोन आलो. श्रीमंतांची आज्ञा आपणांस व हे उभयतां सरदार एकत्र करून सरकारी काम करावें. आपण त्या मार्गे गेले. तेव्हां तिघांचे तीन मनसबे जाले म्हणजे आम्ही मग राहून उपयोग नाही त्यास सविस्तर वर्तमान रा। दादोपंत दादांनीं लिहिलें आहे, त्यावरून कळो

२०. दारमदार=मानसमान.

२१. दुराष्ट दुष्ट=कमनशीब, दुईव.

२२. मूर्खता 'खु' असें दिसतें.

२३. मूर्खता 'सं॥नाकडे' 'सं॥चा' असें आहे.

येईल. तदनुसार आपण याच मार्गे यावयाचा मनसबा *क्षेपनिक्षेप करावा त्या मार्गे नाऊन सां चुकतील. त्याहून या मार्गे मोठ्या मनसब्याचा बंदोबस्त करून छंदेपुरचाही बंदोबस्त केल्याने सरकार काम आहे. आपल्यासही तूर्त उपयोग पडेल. यास्तव याच मार्गे यावे हे उत्तम आहे. याउपर आपली मजी त्याचमार्गे जावयाची असल्यास मग आम्ही यां समागमें कशास रहावे? राा दादा व आम्ही देशास नाऊं. आम्हांस सर्व प्रकारें लक्ष आपलें यास्तव आम्ही येयपर्यंत आलों. पुढें आपलें पत्र जसे येईल त्याप्रमाणें तजवीज करूं. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

[७६]

॥ श्री ॥

छ १ रमजान वैशाख तिसा समसेन.

राजश्री नाना पंडित प्रधान गोसावी यांसे—

सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी अळंकृत राजमान्य स्ने॥ राघो-
भी आंगरे वजारतमाव राम राम विनंती येथील कुशल जाणोन स्वकीय लेखन
आज्ञा करित असलें पाहिजे. विशेष—छ ५ शाबनचें पत्र पाठविलें तें छ
२२ मिनहूस छंदेरीचे मोर्चेबंदीस थळचे मुक्कामी येऊन पावलें. मुख्याय
की, छंदेरीत पाण्याची अनुपत्ती जाहाली आहे. वैशाखांत तरि भारीच होईल.
भुरतेकढाल बळ तुटलें. यामुळें शामलें अवसान खाता जाला असतां चोरपाइ-
की अवसान धरून करितो. राजपुरीचीं गलबतें नेलीं. छंदेरीस साज सामान
घेऊन येतो. उलटी सलाबतें त्याचीच पडोन आली आहे. त्याचें पारिपत्य
होत नाहीं हें अपूर्व असे. किरकोळ उपद्रव मुलकांत होतात ते केवळ जंजिरे
याहूनच होतात ऐसें नाहीं. छंदेरीहून होतात ऐसें निदर्शनास येतें. याउपरि
सारीं आरमारें येकत्र होऊन या समयांत सर्वांनीं एकदिलीनें लगट केलियास
स्यळ हस्तगत होऊन यावयास अगाध नाहीं. येथिशीं विस्तारें राजश्री
शामानीपंतास लिहिलें आहे. म्हणोन नशीबतपूर्वक आज्ञा केली. ऐ-
शास छंदेरकरांचे व जंजीरकरांचे पारिपत्याची योजना होऊन राजश्री
शंकरानीपंतास व राजश्री नारोपंतास व राजश्री शामानीपंतास पत्रें
सादर नालियाची आज्ञा छ १४ मिनहूचें पत्र खास दस्तुराचे मुर्नरद नाधुदा
समागमें आलें तें छ १८ तेरखेस माहे मजकुरी पावलें. आज्ञेचे निकडीप्रमाणें
बसपैकी व राजश्री नारोपंती आरमार सुद्धां येऊन पावोवें. सारे येकत्र होतांच

* क्षेपनिक्षेप=आकोटाक.

२४. अनुपत्य=अनुपपत्ति=दौल-भ्य.

अभाव.

२५. शामल=हबशी.

२६. चोरपाइकी (चोर + पायिक)
चोरून हड्डा करणें.

२७. सलाबत=सुदैव, यश, जरब.

२८. मुजरद=बाबडतोब, मुद्दाम.

जीवोभ्य श्रमेकडून श्रम साहसास अंतर न करावें. हाच कर्तव्य धरून आर-
मारची प्रतीक्षा आज पावेतो करीत आहों. तथापि अद्याप येऊन पावले नाही.
पत्राची विनंती लेहून पाठविली आहे. त्यावरून सेवेशी निवेदन जाहालेंच
असेल. अखेरीचे दिवस, अवकाश बहुतसा राहिला नाही. आम्हांचा अर्थ
निकडीचा जाणोन येयून मुजरद महींगिरी मशारानिल्ले शंकरानीपंताकडे व
नारोपंताकडे पाठविली आहे. त्वरेने पावे म्हणोन लिहिलें असे. वरकड
किरकोळ उपद्रव चोरी छपीने उंदेरीहूनच होतात. जंजिराहून होत नाही
म्हणोन तरि उंदेरीचे मोर्चेबंदीस चौक्या कुलाबापासून पळ नवगांवचे खाडी
पावेतो आम्हांकडील नवगावापासून केहीम, आव्हास, सासवेने, मांदवें, रेवस
पावेतो राजश्री महादाजी रघुनाथ याहीं रेवदंडकर, रायगड भोरपकर लोक
जागा येऊन बंदोबस्त केला आहे. छुरण खाडीची खबरदारी छुरणाहून होत
असतां उंदेरकराची महागिरी तडीस लागावी ऐसे नाही. एक दुसरा होडीवर
पाळोखे रात्रीस येत जात असेल. तरीच कोठें आग लावावी, धोंडे मारावे हे
उपद्रव होतात. याजवरून नित्य चौकीदारांचें पारिपत्य करणें ते करीत
असों. व राउतांचा छबोनाही होतो. खबरदारीस आम्हांकडून व महादाजी-
पंताकडून अंतर पडत नाही. बिस्वाडी माडलतपा(?) अष्टमीकडून चोर येऊन तुम-

चे टपियांत रयतेस मारामार उपद्रव केला. जंजीरकर प द म (पद्य ?) शिक्षा.
दुर्गकरी ऐसे रयतीजवळ सांगत गेले. त्यांचे शोधास आम्हांकडील व म-
शारानिल्ले महादाजीपंताकडील लोक मुलखांत घालून रात्रंदिवस शोधास लागलोंच
आहों. जंजीरकरास व प द म दुर्गकरी यांस बंदरे अनकुल व राना जंग-
लाचा आश्रय बहुत. रानांत दबा देऊन काळोखे रात्रीचे संध्यांतून चोरी
कर्म आचरतात. तिकडील मामलेदार खबरदारी करीतच आहेत. सारांश
योजिले मनसबे याप्रमाणें येखादे जागा निकडीचा प्रकार या समयास व्हावा हेंच
कार्याचें आहे. श्री कृपेने व आपले तपोबलें कार्यसिद्धि होऊन आल्यास
सारेच उपद्रव दूर होतील. जळमार्गे उंदेरीस सामान चोरी छपीने नेतो त्याचे
बंदोबस्तास आम्हांकडील गुराबा गलबतें महागिरिया दक्षिणभागी मार्ग अवरोधोन
ठेविल्या आहेत. याचप्रमाणें उत्तरभागी महागिरिया व गलबतें मांनिछे महादजी
पंताकडील येऊन रात्रंदिवस छबिना होत असतां उंदेरीस मुंबैसमीप काळोखे
रात्रीस चोरी छपीने महागिरी येते नाते त्याचे पेरवीस आरमारकरी लाविलेच

२१. शिवाभ्य=जीवापढीकडे.

३०. कस्त=कष्ट, शिष्य.

३१. महागिरी=एक प्रकारचें तारु.

३२. गुराबा=एक प्रकारचें तारु.

आहेत. गांठ पडतां जीवाभ्यश्रम करून दस्तै करावयास चुकणार नाहीं, फालगुनमासी रात्री महागेरी येतां आम्हाकडील आरमारकरी पांनीं पिच्छा केला. तडीस येतां शेंवदंड करांहीं मर्दुमी करून कोंडून दस्त केली. या प्रकारचें वर्तमान आहे. दर्या अफाट, चौगीर्द^{३३} आरमारचा परीघ अमावा. शरें आरमार येकत्र नडाव जाळियावर चित्तानरूप सेवा घडोन येईल व यावी हाच कस्त व उमेद असे. स्वामी सेवेचे ठायीं आम्हांपासून कसूर कोताई हा काल पर्यंत माली नाही व पुढेही होणार नाही. हेच निशा मनोमानसी असेच. अंतरसाक्ष आपण समर्थ आहांत. राजश्री शमानीपंतही लौकरीच पेणार येतील. त्यांचे अनुमते श्रम साइसास दुसरा विचार घडणार नाही. रा॥ छ २४ माहे शानान बहुत काय लिहिणें रुपा वर्धमान असावी हे विनंती.

मोतब-

[७७]

॥ श्री ॥

एव

पु॥ राजश्री शमचंद्र बाबा स्वामी गोसांवी यांसि विनंती उपरि बांबूजी नाईक यांणीं कर्नाटक प्रांतीं न जावें. गेल्ले तरि धुडाऊन काटावे पाजकरितां चिरंजीवांची^{३४} खानगी कर्नाटक प्रांतीं केली. त्याचा मजकूर विस्तारें लिहिलाच आहे. प्रस्तुत नाईक यांणीं राजश्री—स्वामींस दोन लाख रुपये रोख द्यावे ऐसें केल्ले होते ते रोख निशा केली. बाकी राहिले ऐवनाचे हस्ते करून याद राजश्री येसाजी भोंसले यांनपाशीं दिव्ही. व छेदनुरचा साडेतीन लक्षांचा कतबा होता तो मारानिल्ले नवळ देऊन निरोप घेऊन गेले. पुढे नवाबास भेटून नवाब म्हणतिल्ले तें द्यावें आणि तेवढ्यावरि ठीकुरकी बादवून कर्नाटक प्रांतीं जावें ऐसें आहे. नवाबाचा विचार पाहतां दोही दगडींवर हात आहेत. नाईकांची प्रतीक्षा करीत आहेत. व आमची फौज सोधे छेदनुर प्रांते गेली आहे. यांझही पैका न मिळावा याही उद्योगांत आहेत. श्री इच्छेने इतक्याही गोष्टीचें निराकरण होऊन उत्तमच होईल. कांहीं फिकीर आहे ऐसें नाही. तुम्हांस वर्तमान कळवें म्हणोन लिहिल्ले असे. पुढे ही होईल तें लिहिल्ले नाईल. रा॥ या मनसब्याचे मजकूर किरकोळ किरकोळ फार आहेत. पत्रें काय न्याहावें श्री रुपनें दर्शनात्तर कळतील. छ २२ सफर हे विनंती.

३३. दस्त=ताबेत, हस्तगत.

३४. चौगीर्द=चहवाज्जी.

३५. बांबूजीनाईक वारामतीकर—यांनीं आपल्यास पेशवाई मिळावी या अर्थें सन १७८० सालीं बाजीराव बहाळ निवर्तल्यावर रघुजी भोसलें यांचे मार्फत उद्योग चालविला होता. पण तो सिद्दीस गेला

नाहीं. त्यामुळे नाईक यांशीं वाळाजी बाजीरावाचें बरें मवतें.

३६. चिरंजीव—सदाशिव चिमणाजी असावे.

३७. हे नवाब साधनूरचे असावे.

३८. मकुरकी=लौकिक, अवरू.

सांडुनि तामस राजस सात्विक त्याग असा करि आदर साचा ॥ १० ॥
 प्राकृत मानव देह कदापि तो कर्म अशेष हि टांकुं शकेना ॥
 बोलत चालत पाहत नेवत हे करणी अणुमात्र सुटेना ॥
 कर्मफळा करि ईश्वर अर्पण मूळ अहंकृति ज्या उपजेना ॥
 त्याग तथा म्हणिजे फळ आइक तें हि त्रिधा जग भासत नाना ॥ ११ ॥
 इष्ट नव्हे कृमि कीटक स्यावर वेधक कर्म फळें रूप याचें ॥
 कर्म विधा फळ इष्ट सुरालय पावुनि देह धरी त्रिदैशाचें ॥
 मिश्र क्रिया फळ मिश्र चि लाहुनि देह धरी धरणी मनुज्याचें ॥
 त्याग ज्या न कळे नर बद्धक त्याग फळीं प्रतिधाम सुरांचें ॥ १२ ॥
 सत्वबळें गुरु संत कृपे निज निर्गुण वोळखिला निज आत्मा ॥
 दीप-प्रभा नग-कांचन बुद्बुद-तोय तसें मुळि ऐक्य चि कर्मा ॥
 तेथ परस्पर पंचक कारण आइक हें जय-बाहुक-नामा ॥
 सांख्यमर्ती कृत निश्चय बोलत व्यास म्हणे कथितो जगदात्मा ॥ १३ ॥
 देह उभें म्हण कर्म घडे तीर हें पाहिलें दुसरें जिव जाणें ॥
 जो विसरे दुसरा म्हणवी तिसरें कैरणें विषयाप्राति घेणें ॥
 चेष्टवितो विविधा दशधा चवथे बुझ कारण मूर्खत प्राणें ॥
 पंचम इंद्र रवी गुरु दैवत मेळ इहीं करि कर्म-उठाणें ॥ १४ ॥
 कल्पितसें मन कर्म तयावरि पृष्ठ उभारित बोलुनि वाचा ॥
 धांवत पाय करा करणें नर आश्रय आचरतां शरिराचा ॥
 संमत शास्त्र तथा म्हणिजे विधि ना चि निषेध न मार्ग विधीचा ॥
 पांच हि हेतु तथा म्हणिजे तुज कारण पंचक ठाउक त्याचा ॥ १५ ॥
 येथ तुला कळलें बहु दूर रवी नाभि तद्वत कर्म निजात्मा ॥
 आणि जळीं शिशु पाहति बिंब तसें पुढें पाहति आवृत्त कर्मा ॥
 तो जळिं लिप्त नसे नाभिचा नाभि हें पाहति कृतबुद्धि सर्वर्मा ॥
 स्वानुभवे निरहंकृति वर्तति नेणति ते कधि कर्म अकर्मा ॥ १६ ॥
 नाहि च ज्याप्राति भाव अहंमति स्वानुभवस्थिति आत्म स्वसूत्रे ॥
 कारण हेतु वसे सहज स्थिति कर्म उठे परि बुद्धि न माखे ॥
 ते करणी च चराचर पाहत हो भलतें बहु ते सुख दुःखे ॥

१४ त्रिदश=देव. १५ करणें=हात, पाय, इत्यादि. १६ मासत=वारा. १७. दूर रवी-
 सन १८७३ सालीं शुक्र हा सूर्य विद्यावरुन गेल्या सारखा तिमला तेव्हां ज्योतिष्यांनीं
 दुर्बिनीतून तो चमत्कारपाहून त्याजवरुन हिशेब करून असें ठरविलें कीं, सूर्य पृथ्वी
 पासून चार कोटी साडे सासष्ट लक्ष कोस दूर आहे. १८. बर्म=कवच.

ब्रह्मपदी उभयत्र हि नाहिं च होत परस्पर आणिक ऐक्ये ॥ १७ ॥
 कर्मप्रवृत्ति त्रिधा पुससी तरि ज्ञेय असें म्हणिजे विषयाते ॥
 त्या विषयीं उपभोग विभोगुनि जाणिव ते म्हण ज्ञान तयाते ॥
 जीव तिजा करिता अणि जाणत कर्मक्रिया सकळां करणाते ॥
 साधन कर्म त्रिधा परिसें असें तूं सहजे परता सकळाते ॥ १८ ॥
 ज्ञान कर्मा करितां गुण वांटुनि देइन तूं करि सावध चित्ता ॥
 सात्विक आचरतां सुटिजे त्यजिजे गुण राजस तामस पार्था ॥
 जो पाहिले कायिला गुण सागर तत्व-विचारण संमत मत्ता ॥
 सांख्य नया म्हणिजेत तयांतिल हा गुण भेद मि सांगत आतां ॥ १९ ॥
 सर्व नगीं कनकास चि जाणत अव्यय सर्व भुतीं निज भावी ॥
 मृदघट माति च तंतु बहू पाटि कीं लहरी जळ वांचुनि दावी ॥
 तेंवि दिसे जग भिन्न निजाकृति एक विचारित ऐक्य स्वभावी ॥
 सात्विक ज्ञान तया उपजे बुझ ज्ञेय स्वरूप करुनि च ठेवी ॥ २० ॥
 जाण तुं राजस ज्ञान तया म्हणिजे पृथकाकृति हें जग पाहे ॥
 कुंभ बहू भरले धरणी तरेणी तितुकेहि शिंशूं म्हणताहे ॥
 भिति उपेक्षुनि चित्र बहूविध अश्वर्जादिक मानित मोहें ॥
 ज्ञान बहूविध ज्ञेय गबाळ चि कोण मि हें अपणा हि न लोहे ॥ २१ ॥
 ज्ञान नव्हे परि तामस ज्ञान नया विषयीं भर शास्त्र दिसेना ॥
 बाळक बागुल देव जसा निज देह चि ईश्वर तत्व कळेना ॥
 जें ऋणें अविधी निज स्वार्थ विना न सुचे उदरा अणि शिस्ना ॥
 भक्षविषीं निवडूं न सके वैधु सोयरिके रिति वाचुनि घे ना ॥ २२ ॥
 सात्विक कर्मतया म्हणिजे नियते करि वर्ण-विशेष विभागें ॥
 सांग घडे तरि राग नसे चुकलें हि कदाचित द्वेष न लागे ॥
 सूर्य प्रकाशित विश्वक्रिया परि तो निरहंकृति तेंवि असंगें ॥
 आचरणें जगदीश्वरिं अर्पित बद्ध नव्हे सहसा फळ-त्यागें ॥ २३ ॥
 इच्छुनि काम करी बधु-पालन आणि अहंकृति मी करितों हे ॥
 हेतु फळां बडु कष्ट न मानित आंगि उपास वनं फिरताहे ॥
 तेंवि करी फळ इच्छुनि कर्म मनीं अहंकार अपार चि वाहे ॥
 जेंवि भिके शिरिं सर्प चि वाहत गारुडि राजस कर्म पहा हें ॥ २४ ॥
 जें करिता अपणास हि बाधित शीण दुज्या शिणवी बडु क्लेशें ॥

११ तरणी=सूर्य. १०० शिशू=मुलगा. १ गज=हत्ती. २ ज्ञेय=जाणण्याचा विषय. ३
 बधु=बायको.

आणि अकारण व्यर्थ अडंबर कष्ट जिवाप्रति दति अशेष ॥
 नेणतसे करणें त्यजणें अविवेक उचाटन मारण ऐसें ॥
 कर्म घडे रूप तामस जाणसि त्याग-मिषें कथिजे हाषिकेशें ॥ २५ ॥
 जो अपणें अपणास चि जाणत मुक्तपणें फळ होउनि आंगें ॥
 शुद्ध क्रिया निगमोदित वेंचित जो हॅरिखे अधिकाधिक योगें ॥
 सिद्ध असिद्ध कदाचित हो परि हा अविकारपणांसि न भेगे ॥
 वर्ततसे निरहंकाति सात्विक आचरता तुज लागुनि सांगें ॥ २६ ॥
 कर्म-फळाप्रति इच्छुनि आवाडे लुब्ध धनी बक मत्स्य गिळाय ॥
 स्वार्थमुळें शिणवी भलत्यास हि जो न विचारित आप परा या ॥
 बाहिर आंत सदा अशुची घडितो शत शें घडि शोक कराया ॥
 वेळ नसे बुझ राजस हा करिता मज वाटत भारत-राया ॥ २७ ॥
 जन्मत अंध तया रविचे परि त्यक्त अनोळख प्रेम शरीरा ॥
 नित्य सचित्त उगा फुगला कपटें बन मोदितसे अपहारा ॥
 नाठउनी गुण दोष चि पाहत शुद्ध क्रिये अळसी धन दारा ॥
 प्राप्तिस प्रेक्ष बहू मनिं क्रोध बुझें नर तामस अर्जुन वीरा ॥ २८ ॥
 त्याचि परी धृति बुद्धि गुणी तिहिं भेद विभागुनि देउं किरीटी ॥
 आइक ते अवधी श्रयकारुति विस्तरिजेत सख्या तुज साठीं ॥
 सांडुनि राजस सात्विक ग्राहिक तामस हो श्रवणें जगनेटी ॥
 त्यांतिल बुद्धि च ते पहिली कसि श्रीमधुसूदन दाखवि ओंठी ॥ २९ ॥
 शास्त्रदिठी गुरुसंत मुखें निज मोक्ष वरी म्हणिजेत निवृत्ति ॥
 शिष्ट रिती जनिं वर्ततसे करणीय क्रिया बहु तेथ प्रवृत्ति ॥
 कार्य अकार्य बरें निवडी भय निर्भय बंध विमोचन शांति ॥
 जे सकळी कुरु-नंदन बुद्धि ते सात्विक शोभत माळ महंती ॥ ३० ॥
 जे निज धर्म अधर्म न नीवाडे कार्य अकार्य विचार करीना ॥
 सेव्य असेव्य अनोळख त्यांत हि भोगविशीं अनुताप धरीना ॥
 होईल लोक किं स्वर्ग अपेक्षित काय करी इतुके हि कळेना ॥
 ते बुझ राजासि बुद्धि धनंजय मिश्र क्रिया उपजे जसि नाना ॥ ३१ ॥
 वाटतसे निज धर्म अधर्म दिवांभित जेवि दिसा करि राती ॥
 कावळिया दड शत्रु सुधाकर दैवहिना धन पायर माती ॥
 मूढपणें अवधी भरली म्हण सर्व निषेधि च होय प्रवृत्ति ॥

४ हरिखे=आनंद पावे. ५ किरीटी=अर्जुनाचे नांव. ६ दिवाभोत=घुबड. ७ सुधाकर=चंद्र.

८ प्रणव=ओंकार. १. व्योम=आकाश. १० नवपंकजनाभि=नव्या कमलासारस्त्री आहे
बैबी ज्याची असा कृष्ण. ११ करण=इंद्रिय. १२ पीयूष=अमृत. १३ सुरालय=देवांचे घर
(स्वर्ग). १४ प्रमाद=चक्र. * येथे एक अक्षर कमी आहे.

फार असो त्रिगुणापरते धरणी त्रिदैशाल्य देव नैरा ती ॥
 नें घडलें प्रकृतीकृत सर्व हि दाखवि घागरि वेगळि माती ॥
 तंतुस त्यागुनि पट्टरूपानय सांडुनियां जळ बुद्बुद होती ॥
 सत्त्वजस्तम सर्वगुणातित आइक आणिक वर्णविभक्ती ॥ ४० ॥
 ब्राह्मण मुख्य धुरे निर्गमोदित त्या चि परी अधिकारि हि क्षत्री ॥
 सत्व-गुणी रज सत्व मिळे तरि वैश्य तिजे भरले श्रुति-शास्त्रां ॥
 वर्ण^{१०} तिन्हीहानि तामस राजस शूद्र चतुर्थ हि होउनि सूत्री ॥
 वर्ण विभागुनि कर्म स्वभाविक आइक अर्जुन सावध^{११} श्रोत्री ॥ ४१ ॥
 बुद्धिस आत्मरूपी स्थिरणें शम इंद्रिय तेथ दमी दमनें ॥
 सात्विक सांगितलें तप तें शुचि निर्मळ क्षांति उणें सहणें ॥
 और्जव सर्व भुतीं सम ईश्वर निश्चय ज्ञान तया म्हणणें ॥
 जाणिव प्रासुनियां उरणें बुद्ध ब्राह्मण या परि कर्मगुणें ॥ ४२ ॥
 एकपणें सुरसिद्ध जसा हरि प्राड्मुख रात्रि जसी रवि-तेजें ॥
 धैर्य जसा कैनकाचळ दक्ष समस्त हि जाणुनि जाण उरीजे ॥
 युद्धि उभा तुकडे जहले गण प्राण अवश्य शरीर चि झुजे ॥
 दान अवंचक ईश्वर भाव हि सत्य गुणी असे^{१२} शोभति राजे ॥ ४३ ॥
 नागर बीज पशू मुदलें करि शेतकि पाळन गाइखिलारें ॥
 घेउनियां सर्वंगे विकती बहु वस्तुस माहग वैश्य-क्रिया रे ॥
 ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य तिघां श्रुति सूत्र निजाश्रय दुर्धर वारे ॥
 सेवक शूद्र तिघां स्त्रजिला करि चाकरि आवाडिने अधिकारें ॥ ४४ ॥
 सांगितले तुज कर्म स्वभाविक तें करिती निज वर्ण-विभागें ॥
 सत्वगुणें प्रितिपूर्वक आचरतां नर निश्चित^{१३} मोक्ष चि भोगे ॥
 जें अपुलें अपणासि च ठाउक शास्त्रदिपें करि आणिक नेघे ॥
 स्वात्म-क्रिया-रत पावत सिद्धिस ज्यापरि आइक तें तुज सांगें ॥ ४५ ॥
 जेथुनि भूतसमूह प्रवर्तति जें न गुणी सह जें निज कर्मी ॥

१५ त्रिदैशाल्य=देवांचे घर (स्वर्ग). १६. नर=अर्जुनांचे नांव. १७ वर्णविभक्ती= अक्षररचना (शब्द) १८ निगमोदित=वेदानें सांगितलेला. १९ श्रुति=वेद. २० वर्ण= रंग, जात. २१ श्रोत्र=कान (“त्र” प्रत्यय साधन दाखवितो जसें वक्त्र=बोलण्याचें साधन, नेत्र=वाट दाखविण्याचें साधन, पात्र=पिण्याचें साधन खनित्र=खणण्याचें साधन इ.) २२. आर्जव=सरळपणा (ऋजु=सरळ=(मराठी) उजू). २३ कनकाचळ=सोन्याचा पर्वत, मेरू. २४ अवंचक=न फसविणारा. २५ सर्वंगे=थोड्या किमतीस मिळणारें. २६ मोक्ष=सुटका.

व्यापक जें सकळांसि दुजेविण जेंवि नैगा स्थिति उद्धव हेमी^{२८} ॥
 तें मुळ जाणुनि अर्चति आवडिने विधिपूर्वक वर्ण-स्वधर्मी ॥
 ते नर सिद्धिस पावति निश्चित राहुनि अक्षयि या निज धर्मी ॥ ४६ ॥
 जो निज धर्म जया कथिला तरि तो चि तया भव-सागर तारी ॥
 त्याहुनि तो बरवा परधर्म दिसे परि तेथ नसे अधिकारी ॥
 तूप जसे परमोत्तम जाणुनि मोनै न सेवित सांडुनि धैरी ॥
 यापारि कर्म स्वभाविक तूं करि कल्मष-पाप समस्त निवारि ॥ ४७ ॥
 जो निपजे सहजे निज कर्म शुभाशुभ ही परि क्लेश चि आधी ॥
 इंधन काष्ठ नव्हे न करी तरि लंघन काय चुकेल त्रिशुद्धी ॥
 यास्तव टाकुनियां अशुभाशुभ कर्म सदोष न मानुनि साधी ॥
 धान्य शुभासह आगि धुमासह नावडितां पाहिले श्रम बाधी ॥ ४८ ॥
 पुत्र कैलत्र धना वैमना परि बुद्धिस आत्मरूपी मन ठेवी ॥
 निरैह पूर्णपणें सहज स्थिति अद्वय सन्यसने गुरु दावी ॥
 कर्म क्रिया करितां न उरें निरहंकृति कोण फळाप्रति भावी ॥
 कर्म नुरे परमोत्तम सिद्धिस पावतसे सरितोदधि जेंवी ॥ ४९ ॥
 सद्गुरुचे दये ज्ञान सुनिश्चित पाउनि इन्द्रिय-अर्थ-विरक्ति^{३०} ॥
 जे निरहंकृति कर्म-फळे जगदीश्वरि अर्पण कर्म-समाप्ति ॥
 तो परब्रह्म सुसिद्धिस पावत भोजन ग्रास अनुक्रम तृप्ती ॥
 जाण तुतें कथिजे विर अर्जुन आयकुनी धरिजे निज चिती ॥ ५० ॥
 आत्म विचारण निर्मळ बुद्धिस सत्वधृती धरिलें मन पाहे ॥
 जें विषयांतुनि काहुनि घेउनि चंद्र जसा शिवमस्तकि राहे ॥
 देह वसे अनुकूल प्रतीकुळ तें तरि आवडि द्वेष न पाहे ॥
 यावरि हो परिसे कुरुनंदन तो मग काय कसें करिताहे ॥ ५१ ॥
 राहतसे विजिनीं लैघु भोजन बोलत मौन जया निज वाचे ॥
 नागवितो शरिरा गुरुभक्तिस आत्मरूपी स्थिर वेग मनाचे ॥
 ध्यापक ध्येयक जें न दिसे निज ध्यान स्वयें फळयोग सुखाचे ॥
 त्या अवध्या मुळ एक विरक्ति च ते धरिली जसि तेज रवीचें ॥ ५२ ॥

२७ सग=दागिना. २८ हेम=सोनें. २९. धाम=घर. ३० मोन=मासा. ३१ वारी=
 पाणी. ३२ कलत्र=बायको (लग्नाची) ३३ वमन=ओक. ३४ निशुह=ज्याला कशाचोही
 ह्छा नाहीं तो. ३५ सरितोदधि=(सरिता=नदी, उदधि=समुद्र). ३६. इन्द्रिय-अर्थ=इन्द्रि-
 यांना आवडणारे पदार्थ-जसे नाकाला सुवास, डोळ्यांना सुदरपणा, जिभेला गोड पदार्थ,
 कानाला गोड शब्द इ०. ३७ विरक्ति=प्रीति नसणें. ३८ विजन=एकांत. ३९ लघु=थोडें.

योग सुयंत्र विरक्ति महौषध कोठुनि ध्यान भरी वरि गोळा ॥
 वह्नि गुरुमुख कर्ण शिवे तंव एकसरा भडकोनि उबाळा ॥
 साहि रिपू उडवी मग निर्मम अद्वय शांति वरी निज बाळा ॥
 ब्रम्हपदा प्रति योग्य असा सरिता उदधा तांटे पावत वेळीं ॥ ५३ ॥
 ब्रम्ह स्वयंभु स्वये घडला फळ देउनियां श्रम सार्थक जालें ॥
 ते परमात्म रूपा परिपूर्ण अपेक्षण शोचिं न हेतु निमौले ॥
 चांदणिया बहु सूर्य प्रभा सम भेद भुतां कनकां नग ठेले ॥
 हें कथितां मम भक्तिपरा लभलें जळिं बुद्बुद जेवि मिळाले ॥ ५४ ॥
 ऐक्यपणें मज जाणति निश्चित ते मि असे म्हणतां हि विरेना ॥
 सत्य मि हें तुज सांगितलें चवथी निज भक्ति विशेषुनि ज्ञाना ॥
 मी अवघा नव्हता अवघेपण कांचन जेवि नव्हे नग नाना ॥
 हें नवमीं कथिलें मज जाणति मीठ निघेल वैनौबुधि स्नाना ॥ ५५ ॥
 स्वानुभवे मिसळें मज माजि तया मग कर्म शुभाशुभ नाहीं ॥
 वोहळ आणि अमंगळ एकचि आश्रय भौंगिरयी-जळ पाहीं ॥
 तेंवि मदपण सर्व क्रिया करितां निज ज्ञान ठसावुनि देही ॥
 शाश्वत आढ्य अद्वय मत्पद होउनि पावति ते लवलही ॥ ५६ ॥
 मत्पर होउनि कर्म समुच्चय सर्व समर्पित ये मजमाजी ॥
 मी अवघा मग तूं नुरसी मन बुद्धि अहंकृति चित्त समार्जी ॥
 ते अवघे मग मदुप होतिल बुद्धिस योग असा जरि योजी ॥
 होंचि करीं म्हणतो हरि अर्जुन आळस येथ नको सहसा जी ॥ ५७ ॥
 जेय अहंपण मदुप होइल मदुप चित्त दुजें उमजेना ॥
 हे स्थिति या भजनें तुज देइन जन्मजरामरणादिक नाना ॥
 संशय हा तरसी आति दुर्गम वागुनि अज्ञापणें समजेना ॥
 नायकसी अहंता धरुनी तरि हे स्थिति मागुति तुज मिळेना ॥ ५८ ॥
 या वरि मी म्हण पांडव अर्जुन कौरव हे मज आस तयांसी ॥
 युद्ध करूं तरि पाप चि होइल देह अहंमति सांडुनि ऐसी ॥
 हा अवघा चि व्यवहार जसा लटिका मुळ काष्ठ चि बुद्धिबळासी ॥
 आणि स्वये प्रकृती पहतां तुज प्रेरितसे निज जुंझ क्रियेसी ॥ ५९ ॥
 बाहुज जाण स्वभाव धनंजय जें कथिलें तुज शौर्य गणूनी ॥

४० वेला=लाट. ४१ शोची=शोक करी. ४२ निमाले=नाहीतसे झाले. ४३ वम=पाणी.
 ४४ भागीरथी=भगीरथ नांवाच्या राजानें तप करून आणिलेली नदी (गंगा) ४५ बाहुज=
 हानापासून झालेला क्षत्रिय ;

तो गुण मूर्त तुते घडिलें तरि काय करूं म्हणतोस त्यजोनी ॥
 तूं जरि जुंझ कदा न करूं म्हणसी निज दाइज मोह धरोनी ॥
 तें करवील अवश्यक कर्म न चालति या रवि हिंडवि रानी ॥ ६० ॥
 या हि वरी सकळां हृदयीं वसतो जगदीश्वर साक्षि भुतांचा ॥
 चेष्टवितो भुत-संधै समस्त हि सूत्र-धरी प्रभु बाहुलियांचा ॥
 यंत्र न चेष्टत बाहुलि ही तशि मायिक दावुनि आपण साचा ॥
 तो तुझिये हृदयीं करवील तुं व्यर्थ चि आग्रह मांडिसि याचा ॥ ६१ ॥
 तो हृदयस्थ तया शरणागत होउनियां भज सर्व हि भावें ॥
 जेंवि जळें भरिल्या सरितां शिरती जळसागारिं अन्य न उठोवे ॥
 त्यां मज आत्मरूपेस्तव शांतिस पावति अर्जुन जाण स्वभावें ॥
 शाश्वत जें पद तें चि तुं निश्चित स्वर्गिहुनी जसि जागृति पावें ॥ ६२ ॥
 या परि जाण जसा म्हणजे निज वस्तुस होइल जाणत आंगें ॥
 हें अति गुह्य गुजा परतें मज तूं प्रिय एकपणें म्हण सांगें ॥
 तें अवघें तुझिया श्रवणीं भरलें रस ज्या परिची मुस वागे ॥
 तेंवि ठसावुनि मानितसें करिं स्वेच्छपणें उठ सावध वेगें ॥ ६३ ॥
 सर्व हि गुह्य तयांतिल उत्तम सांगतसें पुढती तुज पार्या ॥
 तें मम वाक्य सुधै न पवे सरि श्रोत्र भरी करिं संग्रह आतां ॥
 हे दृढ बुद्धि तुं आत्मसत्ता मज आवडसी मज हीहुनि पार्या ॥
 या करितां वदिजे सजणा जशि माय प्रवर्तत बाळ-हितार्या ॥ ६४ ॥
 एकमनं मजमजि निघें अवघा चि मि होशिल अद्वय भक्ति ॥
 याजक यज्ञक्रिया करि तेनसि मद्रूप आणि फळें हि मि प्राप्ति ॥
 सर्व भुतां मजला चि नमीं जंव होइल निश्चित द्वैत-समाप्ति ॥
 आवडसी मज प्रीय प्रिये परि आवडि ये न कदा वचनोक्ती ॥ ६५ ॥
 सांडुनि धर्म शुभाशुभ सर्व मला शरणागत ये निज भावें ॥
 एक मि जो जग सर्व भरी जग मात्र नसो मजलाचि पहावें ॥
 तेय मिळे तरि कर्म फळे इह-स्वर्ग-सुखादिक पावन व्हावें ॥
 मोक्षपदीं सहज स्थाति अद्वय ठेवित काहिं च शोक न पावे ॥ ६६ ॥
 हें न वदें निज गुह्य गिता तप ज्या शरिरास नसे गुरुभक्ति ॥
 सज्जन संत न सेवत निग्रह मद्रूप पूर्ण सचेतन व्यक्ति ॥
 निंदक जो मज साधु हि निंदिल त्यास नको कयुं हे वचनोक्ती ॥

२६. संघ=जमाव. २७. सरिता=नदी. २८. शरण=कान. २९. सुधा=अमृत. ५०. दुरिचारि
=दुराचारी=पापी.

नंग दाखविले मैत्री केली साक्षी हुताश पेटविला ॥ १४८ ॥
 भेदी निजतेजाचा प्रत्यय यायासि सप्ततालीला ॥
 वालिवध करि प्रभुची खजनीं नुरी च तप्तता लीला ॥ १४९ ॥
 सुग्रीव वानरांतें प्रेक्षी करवी प्रभु प्रियाशोध ॥
 संपातित्वे सागर लंघी तो वातसुत महायोध ॥ १५० ॥
 शतयोजनमुख करि त्या ठकवुनि देउनि सुखासि मुरसेला ॥
 छायाग्रहासि वधितां हांसति लावुनि मुखासि सुर सेला ॥ १५१ ॥
 विघ्नेश्वरप्रयाणी कोण इतर विघ्न करिल शिकून ॥
 मैनाकास हि लंघी किति हें श्रमता न काळ जिकून ॥ १५२ ॥
 लंकेत शिरे मारुति तीच्या अधिदेवतेसि जितून ॥
 सीतेसि अशोकवनीं पाहे प्रभुतें मनांत चितून ॥ १५३ ॥
 पाहे सीता करि दशवदना पाण्यापरीस पातळ तें ॥
 चित्तांत म्हणे प्रभुला तरि च इचें बिरहदुःख आंतळतें ॥ १५४ ॥
 तो शिशपातरुस्थित जावूं दे त्या दशानना क्षुद्रा ॥
 रुद्राध्यप्रभुगुण वर्णी मग नमुनि दे तिला मुद्रा ॥ १५५ ॥
 सीता चूडामणि दे काकाची ही कथा खुणेस वदे ॥
 वत्स चिरं जीव म्हणे याहुनि तों सर्व ही उणे सवदे ॥ १५६ ॥
 वन भंगुनि अक्ष वधुनि इंद्रजिदस्त्रासि सांपडुनि धार ॥
 बांधुनि घे हरि अरिमद पुर जाळुनि सिंधु तरुनि ये वीर ॥ १५७ ॥
 प्रभु आलिंगुनि निववी मारुतिचें भाग्य काय वानवे ॥
 याच्या सुयशाहुनि तों अमृत कवीनीं उणें चि मानावे ॥ १५८ ॥
 दिधलें महत्त्व यश सुख उपमा विश्वांत जानकीशातें ॥
 कीं प्रभु म्हणे निवविता या विरहीं तूं चि जाण कीशीं तें ॥ १५९ ॥
 सुग्रीवे मेळविलें पुत्रगांचें बळ अनंत ऋक्षांचें ॥
 ज्यांचें आयुध पर्वतशिखरांचें शीलतालैवृक्षांचें ॥ १६० ॥
 तें बळ घेउनि बैसे स्कंधीं श्रीराम पवनतनयाच्या ॥
 गमनीं पादन्यासें कां होइल शेष अवतत न यांच्या ॥ १६१ ॥

७. नग=दागिने. ८ हुताश=अग्नि. ९ सप्तताली=ताडाचे सात वृक्ष. १० संपाति=जडा-
 याचा बंधु. ११ सुरसा=नागांची माता. १२ छायाग्रह=सिंहका (राहूची माता). १३
 आतळतें=स्पर्शतें. १४ रुद्राध्यप्रभु=राम. १५ मुद्रा=अंगठी. १६ अक्ष=रावणाचा पुत्र.
 १७ कीश=वानर. १८ ऋक्ष=अस्वल. १९ शाल=वृक्ष विशेष. २० ताल=ताडाचा वृक्ष.
 २१ शेष=पृथ्वीधारण करणारा सर्प. २२ अवतत=वांकलेला. २३ याच्या=मारुतीच्या.

लक्ष्मण हि अंगदाच्या स्कंधीं श्रीरामसंमते बसला ॥
 वाटे उदयनैगात्रीं शौरदपरिपूर्णचंद्रमा बसला ॥ १६२ ॥
 सागरतीरासि प्रभुसेनासागर अनंत तो पावे ॥
 ज्याच्या महाप्रतापे सैफांचे ही प्रताप लोपावे ॥ १६३ ॥
 गजवर जसा न्हाते सोडुन दावाकुला अरण्याते ॥
 साधु बिभीषण टाकुनि बंधूतें शरण ये शरण्याते ॥ १६४ ॥
 येतां चि शरण दे त्या बहु मानुनि तो जगज्जनक लंका ॥
 यश हें प्रक्षालितसे अप्रयिकतां कीर्तितां जनकलंका ॥ १६५ ॥
 प्रभु कोपतां चि जाणुनि आणुनि सद्रत्नमय उपायन तें ॥
 पदरज माथां धरिलें मग कथिला सागरे उपाय नतें ॥ १६६ ॥
 प्रभुच्या अज्ञेनें करि नल जलनिधिमाजि सेतु शतगावें ॥
 न तगावें अघ जेणें विश्वे होवूनि ज्यासि नत गावें ॥ १६७ ॥
 झटुनि अहोरात्रय सेतुपथें प्रवगसैन्य तें उतरे ॥
 गर्जुनि सुगलभट म्हणाते कुमदें दुष्टा दशानना उत रे ॥ १६८ ॥
 श्रीरामनयन लंघी जरि तो दशतुंडहतक लंकेला ॥
 संतति सह बुडवाया गेला घेवूनि गतकलंकेला ॥ १६९ ॥
 प्रभुनें प्रताप कळवुनि शुद्ध यशस्कर विचार आठविला ॥
 शत्रुकडे परभंगद अंगद सामर्थ शीघ्र पाठविला ॥ १७० ॥
 अंगद हित सांगे परि न च वाटे त्या मदकुलास हित ॥
 मारा धरा म्हणे खळमणि बुडवाया पदा कुळासहित ॥ १७१ ॥
 धरिला खळसचिवांनीं भुजदंडीं वालिपुत्र हा पटुनीं ॥
 चूर्ण करि उडुनि झाडुनि चवघांस हि तल्लणीं च आपटुनी ॥ १७२ ॥
 प्रभु सांगे त्रासपद जैसा सदनी गैराक्ष साप सदा ॥
 तैसा चि जर्गी हा या जोडा नाहीं च राक्षसांसदा ॥ १७३ ॥
 रोधा लंका शंका न धरा प्रीकार टांसळा खाणा ॥
 जाणा भट हो निज जय धर्मच्युत हत चि हें मना आणा ॥ १७४ ॥
 श्रीरामो जयति म्हणति सुग्रीवो जयति लक्ष्मणो जयति ॥
 ऋक्षांचीं भुवगांचीं सेना पावे महारणीं जय ती ॥ १७५ ॥
 विफल चि दशवदनाच्या जे विविधायुध सुधार सचिवांचे ॥

२४ उदयनग=उदयपर्वत. २५. शारद=शरदृतूतील. २६ ससांचे=सात समुद्रांचे. २७
 उपायन=नजराणा. २८ उत=फुग. २९ गराक्ष=विष आहे डोळ्यांत ज्याच्या. ३० अपसद=
 नीच. ३१ प्राकास=नट. ३२ मुधार=नीक्षण. ३३ सचिव=प्रधान.

कीं सेवि तयास म्हणे सद्धर्मसुनयसुधारस चि वांचें ॥ १७६ ॥
 सुत सचिव सुभट सेना समरीं शमती सदैव तरि मैया ॥
 करि मैया नग टांचें ज्या प्रभुचा न समजे चि गरिमै या ॥ १७७ ॥
 श्री रामें जरि लधिला सुरपतिने वृत्र तेंवि घटकर्ण ॥
 तरि वारीन म्हणे नरकपिर्षलपिडे हतासकैटकर्ण ॥ १७८ ॥
 जरि इंद्रजित्सुतमणिक्षय केला लक्ष्मणे तरि न राहे ॥
 मानी दशकंठ म्हणे मस्तक लवतिल कसे अरिनराहे ॥ १७९ ॥
 श्रीराम म्हणे तेजें पूर्ण हि जो काय सदरि पोकळ तो ॥
 पदरीं सुकृत जयाच्या घातक त्याला चि मद रिपो कळतो ॥ १८० ॥
 निरुपम समरीं रामप्रभुनें अत्यंत तो खपविला हो ॥
 हें चिंतुनि निजबोधें भवसा दशकंठ तोखें पविलीं हो ॥ १८१ ॥
 स्व विजय कळवुनि वसवुनि शिबिकेत सती समीप आणविली ॥
 न्हाणविली शिरिकुंडीं शुद्धा सर्वां जनांसि जाणविली ॥ १८२ ॥
 शक्रकृतामृतवर्षे समरनिहत सकळ उठविलें सैन्य ॥
 प्रभुनें विश्वाचें ही खलबलदलनें निवारिलें दैन्य ॥ १८३ ॥
 बैसुनि पुण्यकयानीं सबल बिभीषणसुकंठसह साजे ॥
 करिते उणे चि शाले सिद्ध सुपुरुषार्थ सर्व सहसा जे ॥ १८४ ॥
 चाले पुण्यक वेगें पवन जसा तत्समान सत्वर तें ॥
 कीं प्रभु म्हणे पहाया शीघ्र भरत बत्स मानस त्वरतें ॥ १८५ ॥
 नमुनि भरद्वाजातें भेटुनि गुहकाभिधा निषादातें ॥
 प्रेषी मारुतिस पुढें वाराया बंधुच्या विषादातें ॥ १८६ ॥
 पद्म भरत त्या दर्शन दे आधीं पवनपुत्र तो अरुण ॥
 मग पद्मबंधु भगवान् राम प्रभुवर्य जो महाकरुण ॥ १८७ ॥
 श्रीराम प्रभु घनसा निववी अति तप्त भरत चातकसा ॥
 पातक सारीं नामें विश्वाचें तो करीळ घात कसा ॥ १८८ ॥
 अंगार भोग नीरस शाले तें त्या नको रसपा हे ॥
 तो भरत रामचंद्र प्रभुपादातें चकोरसा पाहे ॥ १८९ ॥
 सुखवुनि गुरुमुख सकळां प्रभु भरताच्या स्वयें जटा उकली ॥
 करि पुण्य यश असें कीं न च हें गात्या जना दटाउ कली ॥ १९० ॥

३४ माया=कपट. ३५. माया=राहण्यास. ३६ टांचें=अपूर्त. ३७ गरिमा=मोठेपणा. ३८
 पळ=मांस. ३९ कटकर्ण=कटक + कर्ण=सैन्याचें कर्ज. ४० तोख=आनंद. ४१ पवि=
 वज्र. ४२ पद्मबंधु=सूर्य. ४३ अंगार=निखारे. ४४ रसाप=राजा.

निजचरित अश्वमेधीं ऐसैं आपण जनांसि आयकवी ॥
 जें कुशलवांसि पढवी रामायणकाव्य आद्य रॉयकवी ॥ २०५ ॥
 भव्य महाकाव्य श्री रामायण चरित आपलें परि तें ॥
 आपण हि श्रवण करी कीं हें सर्वास ही सुखी करितें ॥ २०६ ॥
 राज्यपदीं बैसविले निजकुळनंदन कुशादि जे आठ ॥
 ज्यां वाल्मीकिवसिष्ठप्रोक्ता श्रुतिनीतिसत्कथा पाठ ॥ २०७ ॥
 मग गोप्रतारतीर्थी श्रीसरयूमाजि सर्व आणून ॥
 न्हाणून जन विमानीं बैसविले स्वपदसक्त जाणून ॥ २०८ ॥
 धांवोनि वर विमानीं मार्जार जसैं तसैं चढे कुतरे ॥
 किंबहुना त्यातें ही न म्हणे चि विमानदेवता उतरे ॥ २०९ ॥
 तत्कीर्तन योग जसा संप्रति वारूनि मोह तारितसे ॥
 ने स्वपदा जीव सकळ देवांचा देव तो हतारि तसे ॥ २१० ॥
 स्वसम समर्थ श्रितहित निज मंगलधाम नाम या महितें ॥
 ताराया प्रभु ठेवी पुर उत्थरि न भरितां चि याम हि तें ॥ २११ ॥
 भक्तमयूर सुखविले सर्व हि करुणाघनें घनश्यामैं ॥
 पूरितसांश्रित कामें श्रीरामें पुण्यकीर्तिच्या धामें ॥ २१२ ॥
 कर्णीं भरवा बरवा नरवानरवासवां विसर्वा हो ॥
 श्रीरामाचा त्रिभुवनपावन अवतार हा विसावा हो ॥ २१३ ॥
 इति श्रीरामावतारचरितम् ॥

२१ वा अवतार.

अमुरांशभूपसेनाभारें बहु भूमि पावली पीडा ॥
 म्हणुनि विधाता विनवी वैकुंठा सैतवगांचिया नीडें ॥ २१४ ॥
 देता झाला सदभय विधिला जो सर्वसाधुवसुदेव ॥
 करि करिवरवरद उचित निज जनकत्वासि साधु वसुदेव ॥ २१५ ॥
 प्रभु पुत्र रोहिणीचा होय स्वांशें करुनि तो राम ॥
 मग पुत्र देवकीचा झाला कृष्ण स्वयें घनश्याम ॥ २१६ ॥
 हरि गोकुळासि गेला प्रकटुनि कैराख्यांत कंसाच्या ॥
 वॉयस यत्न करुनि ही गतिला रोधील काय हंसाच्या ॥ २१७ ॥
 त्या रोहिणीयशोदा मोही प्रकटुनि पूतना माया ॥

५९ आद्यरायकवी=वाल्मीकी. ६० विसावा=विश्रांति. ६१ वैकुंठ=विष्णु. ६२ खब=पक्षी. ६३ नीड=घरटें. ६४ कारा=बंदिखाना. ६५ वायस=कावळा. ६६ पूतना=पूतना माया (कपट) प्रकटुनि त्या यशोदा रोहिणा माही.

मारायास्तव पात्री उग्रविष स्तैन्य पूतनार्मा या ॥ २१८ ॥
 जीवन हि न राहूं दे गरळ हि विधिचा न हा जैनक यानीं ॥
 दे अमृत पूतनेला म्हणुन चि भुलले महाजन कयानीं ॥ २१९ ॥
 आपण होय मधुकरी ज्या पद्म करी रमा सती नव या ॥
 स्वपदे शकट उडवि विभु सुकुमारशरीर मास तीन वया ॥ २२० ॥
 ज्यासीं माता बांधी ओढित नेउनि तया चि उखळाल ॥
 प्रभुने प्रवेश मध्ये केला यमलार्जुनासि उखळाय ॥ २२१ ॥
 विषजळपाने मेले जे पशुगोपाळ सर्व दृष्टीने ॥
 ते तत्काल उठाविले जगदीशे जैवि अमृतवृष्टीने ॥ २२२ ॥
 यमुना शुद्धा करि हरि परि हरि मद दमुनि कालियाते हो ॥
 दबडी दे अभय म्हणे प्रभु दीन न शरणआलियाते हो ॥ २२३ ॥
 यमुनातट निद्रित पशुपाळाते दावदहन ये खाया ॥
 त्याते पी प्रभु किति तो काळ हि न क्षम तयासि देखाया ॥ २२४ ॥
 तैसें चि गोप गोधन रक्षी प्रभु दाव गिळुनि मुंजांत ॥
 निजजनविघ्नांत प्रभु हा जैसा शरभदेव मुंजांत ॥ २२५ ॥
 प्रेमें बांधुनि घे प्रभु न पुरे ज्या बहु हि बंधना दावे ॥
 तत्पदपद्मी होउनि अलि सेवित सुरसगंध नांदावे ॥ २२६ ॥
 जो देव यशोदेते दावी जंभितमुखांत विश्वास ॥
 त्या प्रभुच्या चि पदाब्जीं अचळ असो सर्व काळ विश्वास ॥ २२७ ॥
 करि उग्रवरुणपाशत्रासापासूनि मुक्त नंदाते ॥
 तो देव सोडवू दृढभवपाशांतुनि या हि मंदाते ॥ २२८ ॥
 बधुनि मयसुता व्योमा मुक्त करी गोपशिशु गुहाउद्ध ॥
 मोह मथुनि मज संसृतिरुत्था उद्धरुनि यश करो शुद्ध ॥ २२९ ॥
 सदनव्यवहार दिवा रात्री निद्रा असा व्रजस्थ जन ॥
 तो वैकुंठी नेला स्मरते अतिवत्सला तया चि मन ॥ २३० ॥
 सप्त दिवस नग धरि हरि गोकुळ बुडवू शके न मधैवा ते ॥
 या प्रभुच्या चरणरजां वरिल्या नाशे अनंत अघ वाते ॥ २३१ ॥
 लैसदमृतैकरकरनिं करधर्वैरजनिमानि सैवळ मुरलीला ॥

६७. स्तैन्य=दुग्ध. ६८ पूतनामा=पवित्र आहे नाम ज्याचे. ६९ विधि=ब्रह्मा. ७०
 जनक=बाप. ७१ अमृत=मोक्ष. ७२ मधुकरी=भ्रमरी. ७३ मुंज=एक प्रकारचे गवत. ७४
 मुंजा=बह, समंध, भूत. ७५ दावे=दोरी. ७६ अलि=भ्रमर. ७७. मधवा=हंद्र. ७८ लसन=
 शोभायमान. ७९ अमृतकर=चंद्र. ८० करनिकर=किरणसमूह. ८१ धवल=शुभ्र. ८२
 सबळ=बळारामासह.

चाजवि लाजवि 'गीते' अमृत करि वनीं हरि प्रचुर लीला ॥ २३२ ॥
 भजती नैशा यात्रा गंगायमुनाख्यसुसरिदोघाते ॥
 तैशा चि रामकृष्णा गोपी उपमा न दुसरि दोघाते ॥ २३३ ॥
 त्या गोपी हाकुनि ने धनदानुग शंखचूड हरि त्याते ॥
 मारुनि मणि घे कैसें पचते प्रभुधन बळे चि हरित्याते ॥ २३४ ॥
 नो वत्स वत्सप गिळी त्या प्रभु दे हरुनियां र्भधा सुरसा ॥
 ती करु करुणा करुणावैरुणालय मी हि खळ अघासुरसा ॥ २३५ ॥
 असुर प्रलंब शृंंग वाहे पळवो तनू धरी भारी ॥
 तत्काळ तच्छिराते शतचूर्ण करुनि मुष्टिने मारी ॥ २३६ ॥
 बाधिला धेनुकनामा खररूपी असुर तालवनवासी ॥
 धरि तो परि न च दाबी ज्या ऐसी उग्रता लव नवासी ॥ २३७ ॥
 गिळि उगळी विश्वाच्या मानुनि शिशु निपट वन्हि बक राया ॥
 त्याते चिरितां प्रभुला म्हणति कविप्रवर सिंह बकरा या ॥ २३८ ॥
 लीलेनें चि हरि वधी ज्या भीती देवकोटि केशीते ॥
 प्रभुभुजबळे खळ जसा उष्मा प्रबळ हि न तो टिके शीते ॥ २३९ ॥
 करि गर्भपात गर्जुनि वृषभासुर त्या हि हरि अरिष्टीते ॥
 मारी तारी गोकुळ भुजबळवाते चि हरि अरिष्टीते ॥ २४० ॥
 त्यां त्यांसी प्रभु मदीं ज्यांसि म्हणे कंस कुबल या पीडा ॥
 रंगद्वारी मारी तदंते त्या हि कुवलर्यापीडा ॥ २४१ ॥
 मदीं स्ववधोद्यत जे ते चाणूरादि सर्व मल्ल हरि ॥
 प्रभुकीर्तिपुढे धरुत क्षीराब्धि म्हणे न गर्व मल्लहरी ॥ २४२ ॥
 केश धरुनि पांडुनि वरि पडुनि वधी देव भोजिराजाला ॥
 सद्द्रेष्टा विपराक्रममति किंवा पुरुष तो जरा जाला ॥ २४३ ॥
 प्रभु मुचुकुंदासि यशा जाय करायासि आलय वनाते ॥

८३ गीते=गाण्यानें. ८४ प्रचुर=पुष्कळ. ८५ धनदानुग=कुबेरसेवक. ८६ अघ=पातक.
 ८७. करुणावरुणालय=दयासागर. ८८ अरिष्ट=राक्षस विशेष. ८९ अरिष्ट=संकट.
 ९० कुबलयापीड=कंसाचा हत्ती. ९१ भोजराज=कंस. ९२ मुचुकुंद=रत्नागिरी जिल्ह्यांत
 सत्ताद्रीच्या पायथ्या जवळच्या साखरपें या गांवाशेजारीं सत्ताद्री पर्वतांत मुचुकुंदाची गुहा
 म्हणून एक स्थान आहे. तेथून दोन नद्या उत्पन्न होतात. एक साखरपें गांवावरून
 येते तिचें नांव कालयवनी. दुसरी पलीकडचे बाजूनें जाते व राजापूरची खाडी या
 नांवानें समुद्राजवळ प्रसिद्धीस येते तिचें नांव मुचुकुंदी. सावरून मुचुकुंदांन कालयव-
 नाचा नाश साखरप्याजवळचे गुहेंत केला असावा असें वाटतें. तथापि 'माऊसाहेबांची बखर'
 पृ० १३-१४ पहा. १३. वन=अरण्य, उदक.

तदृष्टिवज्रपाते करि भगवान् भस्म काल्यवनाते ॥ २४४ ॥
 भी ना मयीं शार्ङ्गच्युत खरशरसर्प मुर डसवि त्याते ॥
 त्या नरका हि वधि म्हणे जो तेजोराशि मुरंड सवित्याते ॥ २४५ ॥
 जो वासुदेव म्हणवी पौंड्रक जड कां न तो तयाळा हे ॥
 हे मुक्ति जी सरूपा सौच्याची सुगति तोर्तयाला हे ॥ २४६ ॥
 शाल्व वधूनि समुद्री प्रभु बुडवि तदीय यौन सौर्भ रिते ॥
 प्रभुला सत्कीर्ति वरिति नृपकन्या भुलुनि जेवि सौर्भरिते ॥ २४७ ॥
 वधिला द्विविद महाबळ कपि जो सिंधूत शिरुनि जळ उडवी ॥
 बुडवी देश शिलाहीं ग्राम नसे पद्म गज पदे तुडवी ॥ २४८ ॥
 नैमिषजन बहु सुखवी विश्वाचा वधुनि बल्ललास वितां ॥
 निर्जीव करि अहिता स्वकराहीं जेवि पैल्वला सविता ॥ २४९ ॥
 शिशुपाळदंतवक्त्र प्रभुने वारुनि कुमारशापाते ॥
 स्मरण उद्धरिले हे यश हरिते अशेष पापाते ॥ २५० ॥
 दमिले यमिले वर्षभ गीते श्रीशे प्रमत्त वृष सप्त ॥
 तप्त प्रणत निवविले गौतममुनिद्वार जेवि पतिशप्त ॥ २५१ ॥
 गाती शुकादि सादर वधिला विभुने विदूरथ कवी ते ॥
 प्रभुबश चि बहु सुखविते वाहवुनि इतर विदूर थकवीते ॥ २५२ ॥
 रुक्मी विटंबिला तरि करि कंपटळूत कोण मदवधिला ॥
 पावेल म्हणे प्रभुने तो लीने चि हरुनि मद वधिला ॥ २५३ ॥
 पुण्यकुरुक्षेत्री कुरु सृजय काबोब मत्स्य कैकेयां ॥
 वधुनि सुगति दे भगवान् त्या ही जो काय गाय एके यां ॥ २५४ ॥
 बळभद्र भीम अर्जुन या रूपे ईश्वरे रणीं मथिले ॥
 नेले बैकुंठाते धन्य म्हणुनि हे शुकादिकां कथिले ॥ २५५ ॥
 वाजवुनि वेणु जेव्हां धमुनापुलिनीं करी अनघ रास ॥
 गोपीचे देवीचे न उमेचे ही स्मरे मन घरास ॥ २५६ ॥
 मार्जारा न शुकानां म्यावे नकुळीस ही न उरगानीं ॥
 खग मृग न चरति किति हे भुलति प्रभुच्या शिवादिसुर गानीं ॥ २५७ ॥

१-४ मुरंड=फस्त फोर. १-५ साच्याची=सव्याची. १-६ तोतया=सोडा. १-७ यान=वाहन.
 १-८ सौभ=शाल्वाच्या यानाचे नांव. १-९ सौभरि=कविविशेष. (बाला राजकन्यांनीं वरि-
 ल्याची कथा विष्णु पुराणांत आहे). १-१०. विता=प्रसवणारा. १ कर=किरण. २ पल्लव=
 डबकें. ३ लेख्यभ=देवश्रेष्ठ. ४ गौतममुनिदार=अहल्या. ५. मदवधि=माझा अंत केला.
 ६ शुक=पोपट. ७ नकुल=मुंगुस.

ब्रह्मस्तत्कपटं किञ्चिद्वर्तते यदि तद्वद ॥
 अहं सराज्यस्त्वद्दासः सत्यमस्मि द्विजाधिप ॥ ३७ ॥
 एवं वदति भूपाले द्विजोऽश्रुपरिपूरितः ॥
 सर्वं शनैस्तत्कपटं कथयामास विस्तरात् ॥ ३८ ॥
 राजा प्रोवाच हे विप्र तत्राप्यस्ति प्रतिक्रिया ॥
 त्वमद्य गत्वा तं ब्रूहि भविता नौ समागमः ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा तं नमस्कृत्य संपूज्य च धनादिभिः ॥
 ययौ राजा दयालुश्च प्रयात्तं यवनाधिपम् ॥ ४० ॥
 मनोनुकूलं संकूलं कृतं त्वद्वितमिच्छता ॥
 मयेति विप्रः प्रोवाच यवनोऽपि जहर्ष च ॥ ४१ ॥
 पूजयित्वा चिन्तां देवीं देवैः मुकुसुमादिभिः ॥
 राजाप्यचिन्तयच्चित्ते धौर्त्यमत्र हितावहम् ॥ ४२ ॥

ब्रह्माभाति । हे ब्रह्मन् हे ब्राह्मण । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः । किञ्चित् तस्य यवनस्य कपटं तत्कपटं वर्तते यदि अस्ति चेत् तर्हि तत्कपटं वद । हे द्विजाधिप ब्राह्मणश्रेष्ठ अहं राज्येन सहितः सराज्यः त्वद्दासः अस्मि सत्यं ॥ ३७ ॥

एवमिति । द्विजः भूपाले राज्ञि एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदति सति अश्रुभिः नेत्रोदकैः परिपूरितः युक्तः सन् तस्य यवनस्य तत्सर्वं कपटं संगमे भुञ्जयोरित्यर्थोक्तं शनैः विस्तरात् कथयामास ॥ ३८ ॥

राजेति । हे विप्र तत्रापि तस्मिन्नापि यवननिश्चितकर्मणि प्रतिक्रिया प्रतीकारः अस्ति अतश्चिन्ता न कर्तव्येति भावः । त्वं अद्य अस्मिन् दिने गत्वा न तु दिनान्तरे इत्यर्थः । गत्वा नौ आवयोः सङ्गमो भविता इति ब्रूहि इति राजा शिवभूषः प्रोवाच उक्तवान् ॥ ३९ ॥

इतीति । राजा इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा तं विप्रं नमस्कृत्य धनादिभिः आदिशब्देन वस्त्रभूषणैः संपूज्य सस्यक् पूजयित्वा ययौ स्वगृहं प्रविष्ट इत्यर्थः । दयालुश्च दयालुरपि तं यवनाधिपं प्रायात् जगाम यातेर्लङ् ॥ ४० ॥

मन इति । त्वद्वितं इच्छता मया सर्वं संपूर्णं तत् त्वदुक्तं मनसः अनुकूलं मनोनुकूलं कृतं । त्वदुक्तप्रकारेण सर्वं चातुर्येण साधितमित्यर्थः । इति विप्रः प्रोवाच । यवनोऽपि जहर्ष हृष्टवान् ॥ ४१ ॥

पूजेति । राजापि देवैः अर्चितां पूजितां । संकटसमये इति भावः । देवीं शोभनैः मुकुसुमादिभिः पूजयित्वा । स्वकार्यसिद्धयानुकूल्यार्थमित्यर्थः । अत्र शत्रौ धौर्त्यं धूर्तत्वं हितं भावहतीति हितावहं हितकरं इति चित्ते अचिन्तयत् ज्ञातवान् । देवी-

१६. 'वर्णयामास' पा० मे० । १७. 'प्रायात्' पा० मे० । १८. 'तत्सर्वं' पा० मे० ।

धूर्ते तु धौर्त्यं सुधिया विधेयं^१ सदाजवं कार्यकरं न रात्रौ ॥
 प्वरेण कद्वी रसना भवेच्चेद्वितावहा स्यात्कटुकी सिता न ॥ ४३ ॥
 प्रतापदुर्गस्य पुरःप्रदेशे स्थलं सुविस्तीर्णमतीव रम्यं ॥
 चकार भूपो यवनप्रियार्थं नानाविधैरास्तरणैरुपेतम् ॥ ४४ ॥
 उल्लोचसंघैरपि तोरणैश्च मुक्ताफलानां प्रकरैरुपेतम् ॥
 सुधोपलिप्तमलराजगेहसमं स चक्रे पटवेश्म तत्र ॥ ४५ ॥
 सैन्यं स्वकीयं सकलं विभूषावस्त्रैः समभ्यर्च्य स सैन्यपालम् ॥
 रहस्यबोचदवने हतेऽत्र यन्त्रप्रणादो भविता प्रतापे ॥ ४६ ॥
 यदा तदा दुर्जनसैन्यसंगं कक्षं शिखीबाहु नय स्वमन्तम् ॥
 यदार्चितोऽसीह विभूषणार्थस्तस्यैष कालः समुपागतोऽस्ति ॥ ४७ ॥

प्रसादात् इति भावः ॥ ४२ ॥

धूर्तशति । सुधिया सुबुद्धिना धूर्ते शत्रौ धौर्त्यं धूर्तत्वं सदा सर्वकालं न तु क-
वाचिदिति भावः । विधेयं कर्तव्यं । आर्जवं सरलता कार्यस्य करं कार्यकरं न
भवतीति शेषः । आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति कामन्दके । उक्तमर्थमर्थान्तर-
न्यासेन द्रढयति । रसना निव्हा ज्वरेण कटुः । ओतो गुणवचनादिति ङीप् । भवे-
त्तर्हि कटुकी कटुरोहिणी हितावहा कटुत्वनाशनी स्यात् । सिता शर्करा न ।
पित्तज्वरे वक्त्रस्य कटुत्वं माधवनिदाने उक्तं । प्रलापो वक्त्रकटुतेति ॥ ४३ ॥

प्रतापेति । भूपः प्रतापस्य दुर्गस्य पुरःप्रदेशे अभ्रभूना अभित्यकायामिति
यावत् । सुतरां विस्तीर्णं प्रशस्तं नानाविधैः नानाप्रकारैः आस्तरणैः उपेतं युक्तं अत
एष अतीव रम्यं रमणीयं स्थलं यवनस्य प्रियायेति यवनप्रियार्थं चकार कृतवान् ॥४४॥

उल्लोचेति । स शिवभूपः तत्र स्थले उल्लोचानां वितानानां संधैः समूहैः ।
अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः । उपेतं युक्तं । मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकारैः
समूहैः उपलक्षितैः तोरणैर्बाहिर्द्वारैः । तोरणोऽस्त्री बाहिर्द्वारमित्यमरः । उपेतं सुधया
चूर्णेन उप समंताल्लिप्तं अमलं यद्भानगेहं प्रासादः तेन समं तुल्यं पटवेश्म
वस्त्रगृहं कृतवान् ॥ ३५ ॥

सैन्यमिति । स शिवभूपः सकलसंपूर्णस्वस्येदं स्वकीयं । स्वशब्दादिदमर्थेछप्रत्यये
कुगागमः । सैन्यं सेनां विभूषाश्च वस्त्राणि च तैः । अभ्यर्हितत्वात्विभूषाशब्दस्य पूर्व-
निपातः । समभ्यर्च्य सम्यक् पूजयित्वा सैन्यपालयतीति सैन्यपालस्तं सेनापतिं रहसि
एकति इत्याह । इति किं । अत्र वसनगृहे यवने हते सति यदा प्रतापदुर्गे यन्त्रस्य
प्रणादः शब्दः भविता तदेत्युत्तरश्चोकेनान्वयः ॥ ४६ ॥

यदेति । तदा त्वं दुर्जनस्य सैन्यस्य संग्रहं शिखी अभिः कक्षमिव तृणमिव अन्तं

अहं त्वदीयोऽस्मि सराज्यकोशः कालो बलीयान् कुटिलो ममायम्॥
 शत्रुर्महान्भीमबलोऽहमस्यो दुर्गैव देवी शरणं न चान्यः ॥ ४८ ॥
 तस्याः प्रसादादहमेनमद्य निहन्मि चिन्ता न हि काचिद्वन्न॥
 तद्वाहिनीं त्वं शमयाशु वीर वीरैर्भटैः पातितवीरसंघैः ॥ ४९ ॥
 इत्थं स सेनाधिपतिं प्रबोध्य हस्ताङ्गुली व्याघ्रनखं निबध्य ॥
 वामे करे सूक्ष्मतरां च शस्त्रीं निधाय देवीं प्रणमन्प्रयातः ॥ ५० ॥
 हे देवि देववरवन्दिर्तेपादपाठे सर्वश्रिते^{२१} श्रितजनावनहेतुदेहे ॥

बद्धो मया परिकरो विनिहन्तुमेनं दुष्टं जगज्जननि तं सफलं कुरुष्व ॥ ५१ ॥
 नाशं नय प्रापय । इदं सैन्यविनाशनं त्वयैवावश्यं कर्तव्यमिति अहेतुकं प्रतिपादयति ।
 इह मदीये कुले यत् यस्मात् कार्यात् हेतोः विभूषणाद्यैः अर्चितः पूजितोऽसि तन्त्
 कार्यस्य शत्रुहननरूपस्य अयं कालः समुपागतः प्राप्तोऽस्ति ॥ ४७ ॥

अहमिति । राज्यं च कोशश्च राज्यकोशौ ताभ्यां सहितः सराज्यकोशः अहं त्वदी-
 योऽस्मि । अस्मिन् रिपौ हते मदीयः अर्थराशिः मदीयं राज्यं मदीयः अयं देहोऽपि त्वदधीनः
 एव स्यादिति भावः । अयं वर्तमानः अतिशयेन बलीति बलीयान् दुर्धरः । द्विवचन
 विभज्येत्यादिना इयमुन् । मम मत्संबद्धः कालः कुटिलः विपरीतः इत्यते इतिशेषः ।
 कालैवपरीत्ये हेतुमाह । भीमं भयंकरं बलं शक्तिः सैन्यं वा यस्य तयोक्तः शत्रुर्महान्
 उच्चशरीरः । अहं अल्पशरीरोऽस्मि । दुर्गैव देवी शरणं रक्षणकर्त्री । शरणं गृहर-
 क्षित्रोरितिबिधुः । अन्यो न च ॥ ४८ ॥

तस्याइति । अहं तस्या देव्याः प्रसादात् । एनं शत्रुं अद्य निहन्मि मारयामि ।
 अत्र मारणविषये काचित् चिन्ता न । हीति निश्चये । हे वीर त्वं तस्य वाहिनीं सेनां
 ध्वजिनी वाहिनीं सेनां घृतनानीकिनीं चमूरित्यमरः । पातिताः वीरसंघाः यैस्तेर्वीरैः भटैश्च
 दाशैतपराक्रमाः वीराः संभावितपराक्रमाः भटास्तैः आशु शमय नाशय ॥ ४९ ॥

इत्यमिति । स शिवभूपः इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण सेनाधिपतिं प्रबोध्य हस्तस्य अङ्गुली
 व्याघ्रस्य नखं निधाय धृत्वा वामे करे सूक्ष्मतरां शस्त्रीं छुरिकां । स्याच्छस्त्रीचासिपुत्री
 च छुरिकाचासिधेनुकेत्यमरः । निधाय धृत्वा देवीं दुर्गां प्रणमन् नमस्कुर्वन् सन्
 प्रयातः गतः ॥ ५० ॥

एकेन देवीप्रार्थनामाह । हे देवीति । देववरैः इन्द्रादिभिः पूजितं पादपाठं यस्यास्तयो-
 क्ते हे देवि । सर्वैः जनैः श्रिते सोवते । यद्वा । सर्वश्रिता सर्वश्रिता तत्संबुद्धौ हे
 सर्वश्रिते । द्वितीयाश्रितेति समासः । या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेतिशब्दिता इत्या-
 दिनासर्वभूते स्थितत्वं मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये प्रतिपादितं । श्रितजनस्य अवनं

२१. 'कोशौ' पा० भे० । २२. 'पूजित' पा० भे० । २३. 'पद्मे' पा० भे० ।
 २४. 'सर्वाश्रिते' पा० भे० ।

नात्पुञ्चो नाति नीचः कमलदलनिभाक्षोऽतिपीनोन्नतांसो ॥
 गौराङ्गो गूढजन्मनसि च जनयन्ध्याषितां कामदेवम् ॥
 निर्भीकः सिंहयानोऽरुणकरचरणः कण्ठभूषाधिभूषो
 मृद्वंघ्रयानद्वरक्ताजिनविहितपदत्राणकोऽसौ प्रतस्थे ॥ ५२ ॥
 भटाग्रणीभ्यां रणदुर्जयाभ्यां सपट्टिशाभ्यां सहितो भटाभ्याम् ॥
 ययौ नृपो धैर्यधरस्तरस्वी निजप्रपालो ललितांबरोऽसौ ॥ ५३ ॥
 लोलालम्बितनीललोहितकचव्रातार्धमूर्धाधृता-
 रक्तोष्णीषपटो नटोऽतिविततश्मश्रूणि समार्जयन् ॥
 उच्चः स्थूलतरः सुकंचुकबृहद्भागेन भूमिं स्पृशन्
 स्वान्सर्वान्यवनान्विहाय पुरतस्तूर्णं तथासौ ययौ ॥ ५४ ॥

रक्षणं तस्य हेतुः देहः अवतारो यस्यास्तथोक्तः । मया एनं दुष्टं हन्तुं परिकरः उप-
 क्रमः । उपक्रमः परिकर इति हैमः । बद्धः कृतः । यद्वा । परिकरो नाम उत्तरीयेण
 द्दं कटिप्रदेशे वेष्टनं तं अमुं परिकरं सफलं अमोघं कुरुष्व ॥ ५१ ॥

अथ यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति स्मरणादस्याकृतिवर्णनपुरःसरं प्रस्थानमाह ।
 नेति । न अति अत्यन्तं उच्चः नात्पुञ्चः । न अर्थस्य न शब्दस्य सुप्तुपेति समासः ।
 एवमग्रेऽपि । न भति अत्यन्तं नीचस्तथोक्तः । कमलस्य दले पत्रे ताभ्यां निभे
 तुल्ये अक्षिणी यस्य तथोक्तः । बहुव्रीहौ सन्ध्यक्षगोरित्यादिना समासान्तःषच् ।
 अति अत्यन्तं पीनो पुष्टौ अंसौ स्कन्धौ यस्य तथोक्तः । गौराणि अङ्गानि अव-
 यवा यस्य तथोक्तः । करौ च चरणौ च करचरणं । आरक्तं करचरणं यस्य
 तथोक्तः । कण्ठभूषां अधिभूषयतीति कण्ठभूषाधिभूषः । मूलविभूजादिव्याकः ।
 अत एव योषितां मनसि कामदेवं विशेषेण जनयति विजययन् । लटः शत्रादेशः ।
 एतैर्विशेषणै राजचिन्हानि प्रदर्श्य प्रकृतो युक्तं पराक्रमप्रतिपादकं वेषमाह । नि-
 र्गता भीर्यस्मात् स निर्भीकः । शेषाद्विभाषेति कप् । भीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावा-
 द्ब्रह्मस्वोऽन । सिंह इव यानं गमनं यस्य तथोक्तः । मृद्वोः अंघ्रयोः आ समन्तान्नाद्धे धृते
 रक्तेन अग्निनेन विहिते ये पदत्राणे उपानहौ ते येन तथोक्तः । समासान्तः कप् ।
 असौ शिवः प्रतस्थे ॥ ५२ ॥

भटाग्रणीभ्यामिति । रणे संग्रामे दुर्जयाभ्यां अत एव भटेषु अग्रणीभ्यां श्रेष्ठाभ्यां
 पट्टिशाभ्यां सहिताभ्यां भटाभ्यां शूराभ्यां सहितो युक्तः । धैर्यस्य धरः । पचादित्वा-
 दच् । तरस्वी बलवान् अस्मायामेधाधजोर्धिनिः । निजान् प्रकर्षेण पालयति इति
 तथोक्तः । कर्मण्यण् । ललितानि भंवराणि यस्य स शिवभूषः अग्रे ययौ नगाम् ॥ ५३ ॥
 लोलेति । लोलश्चंचलाः । लोलश्चलमृत्पृष्णयोरिति विश्वः । आ समन्ताल्लविता

सहस्रशः समागत्य प्रेक्षकाश्चेदमब्रुवन् ॥

अपर्वणि दिवा भूमौ शशिराहुसमागमः ॥ ५५ ॥

देवदेव जगन्नाथ भक्तानामभयङ्कर ॥

यदस्मदीयं सुकृतं तेन रक्ष नराधिपम् ॥ ५६ ॥

मत्तमातङ्गकलभयोगो भवति यादृशः ॥

तादृशोऽयं द्वयोर्योगो न विशोऽग्रे कथं भवेत् ॥ ५७ ॥

पातिव्रत्यं यदस्माकमाजन्मपरिषेवितं ॥

तस्य पुण्येन भगवान् राजानं रक्षतः क्षतिः ॥ ५८ ॥

नीलाः कृष्णा लोहिता आरक्ताः कचानां केशानां व्राताः समूहा यस्मिन् मूर्ध्नः अर्धं अर्धमूर्धा तस्मिन् । अर्धं नपुंसकमितिसमासः । परवर्हिङ्गद्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति परप-
दस्यैवर्लिङ्गं । आ समन्तात् धृता रक्तं उष्णीषं पटः उत्तरीयवस्त्रं च येन स तथोक्तः
अत एव नटो नाम नटवेशवान् । विततानि इन्द्रश्रूणि मुखरोमाणि समार्जयन् सृष्टान्
दुःसाध्योऽपि शत्रुः मुसाध्यत्वं गमित इति संतेषादिति भावः । उच्च उन्नतः अतिशयेन
स्थूल इति स्थूलतरः । शोभनस्य कंचुकस्य बृहता भोगेन प्रेदेशेन भूमिं सृष्टान्
असौ यवनः स्वान् स्वकीयान् सर्वान् यवनान् विहाय अपसार्य तूर्णं शीघ्रं पुरतः
अग्रभागे तथा शिवभूपागमनप्रकारेण एक एव इति भावः । ययौ जगाम । शिवभृ-
पोऽपि समानीतौ वीरौ परित्यज्यैव पुरोगत इति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

अन्येप्रोचुः । मत्तमातङ्गेति ॥ मत्तो मातङ्गः करी कलभः करिशावकः तयोर्योगो-
यादृशः अननुरूपः भवति तादृशोऽयं द्वयोर्योगो ज्ञात इति शेषः । अग्रे युद्धसमये
कथं भवेत् तन्मन्त्रिणाः न जानीमः ॥ ५५ ॥

सहस्रश इति । सहस्रशः बहुसहस्रसंख्याकाः । बहुवचनार्थादित्यादिनाशस् ।
प्रेक्षन्ते इति प्रेक्षकाः । कर्तरि ण्वल् समागत्य इदं वक्ष्यमाणं अब्रुवन् अत्रोचन् ।
अपर्वणि पूर्णिमेतरतिथौ तत्रापि दिवा दिवसे तत्रापि भूमौ शशिनश्चन्द्रस्य राहोश्च-
समागमो दृश्यते इति शेषः ॥ ५६ ॥

देवेति । हे देवदेव हे जगन्नाथ हे भक्तानां अभयं करोतीति अभयङ्कर । मेघर्तिभ-
येषु कृञ् इत्यनेन तदन्तात् अभयशब्दात् खाचि मुमागमः । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ।
यदस्माकमिदं अस्मदीयं । वृद्धाच्छः । सुकृतं पुण्यं तेन नराधिपं रक्ष पालय ॥
वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये । महार्णवे पर्वतदुर्गभूमौ । सुप्तं प्रमत्तं विषमास्थितं वा । रक्षन्ति-
पुण्यानि पुराकृतानि ॥ इतिवचनादस्मिन् संकटे पुण्यमेव रक्षकं । राज्ञि पुण्यमस्ति न वेति-
मादिह्य स्वपुण्यदानेन राजरक्षणार्थं श्रीविष्णुं प्रार्थयामासुरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्त्रियञ्चुः । पातिव्रत्यमिति । अस्माकं यत् जन्म अभिव्याप्येति आजन्म जन्मप्र-
भृति परिषेवितं आचरितं । परिनिविश्य इत्यादिना षत्वम् । पातिव्रतानां कर्म पातिव्रत्यं पति-

आलिङ्गनक्षणे इभं मृगराष्ट्रिणं
 धृत्वा नृपस्य स शिरःप्रविधाय बाह्वोः ॥
 तस्यौ नृपोऽपि बलवान्नखतोऽस्य कुक्षौ
 शस्त्रयौ विभेदं विशिखो ह्यवनौ पपात ॥ ५९ ॥
 जीवाख्य वीरवरराट् त्वरया स तस्य
 छित्त्वा शिरो नृपगिरिं प्रययौ नृपश्च ॥
 यन्मृगणादमधिगम्य शिवस्य वीराः
 सर्वेऽपि योद्धुमुपजग्मुर्मुस्य सेनाम् ॥ ६० ॥
 हृत्वा तं यवनं तस्य श्रियं हृत्वा नृपोत्तमः ।
 गत्वा निजं राजगिरिमवसत् सुखमक्लमः † ॥ १ ॥
 ॥ इति श्री शिवकाव्ये पुरुषोत्तमपाण्डितविरचिते द्वितीयश्चमत्कारः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

शिवनृपस्य तु वीरवरास्तदा तुरगिणो रथिनो गजिनस्तथा
 विविधहेतिविभूषितपाणयः प्रतिययुः सशराः सशरासनाः ॥ १ ॥
 व्रताधर्मः । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यादिनाकर्मण्येष्व् । अस्तीतिशेषः । भगवान्
 हरिस्तस्यपातिव्रत्यस्यन पुण्येन राजानं रक्षतात् रक्षतु ॥ ५८ ॥

आलिङ्गनेति । स यवनो मृगराट् सिंह इभमिव आलिङ्गनस्य क्षणे समये एनं
 राजानं धृत्वा नृपस्य शिरः बाह्वोर्मध्ये प्रतिधाय दटं धृत्वा तस्यौ । बलवान् नृपोऽपि
 अस्य यवनस्य कुक्षौ कुक्षिप्रदेशौ । नखेनेति नखतः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । व्याघ्रन-
 खेनेत्यर्थः । शस्त्रयौ च विभेदं चिच्छेदं । हि यस्मात् भेदनात् विगता शिखा यस्मात्स
 विशिखो यवनोऽपि अवनौ पपात पतितवान् ॥ ५९ ॥

जीवाख्य इति । जीव इति आख्या यस्य स जीवाख्यः वीरवरेषु राजतेऽसौ वीरव-
 रराट् तस्य यवनस्य शिरः त्वरया छित्त्वा नृपगिरिं राजगिरिं प्रययौ । नृपश्च शिवभूपो-
 पि प्रययौ ॥ शिवस्य वीरा यन्त्रस्य मृगणादं प्रकृष्टं शब्दं पूर्वसंकेतितमित्यर्थः । अधिगम्य ज्ञात्वा
 अभुष्य यवनस्य सेनां योद्धुं उपजग्मुः ययुः ॥ ६० ॥

इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां काव्यप्रकाशिकायां स्वकृत्यां द्वितीयश्चमत्कारः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

शिवेति । तदा यन्त्रशब्दश्रवणक्षणे विविधाभिः हेतिभिः आयुधैः विभूषिताः पाणयो-
 यधं ते तयोक्ताः । हेतिर्जालाङ्कुशायुधे इत्यमरः । तथा सशराः सशरासनाः सधनुषः

२७. 'सशरा' पा० भे० । † अधिकोयं श्लोकः कचित्

पदचरा अपि र्यन्त्रपुरःसराः सुरविमाननिवेशनहर्षिताः
 कवचिनो विविधायुधधारिणो रणविनिर्जितशत्रुचया ययुः ॥ २ ॥
 यवनवर्चमूपतयस्त्रिदं चरमुखैरवगम्य सुविस्तरम्
 भयविकम्पितपाणिपदादयोऽग्रिमविधावतिमन्दाधियोऽभवन् ॥ ३ ॥
 अयुतसंख्यतुरंगमसादिनः करिगता विशिखाधिपतेश्च ते
 शकटवेशितयन्त्रततीः पुरः किल विधाय भटा अवतस्थिरे ॥ ४ ॥
 उभयसैन्यसमुत्थितरेणुभिर्दशदिशो नितरां परिपूरिताः
 हिनकरो जलदैरिव संवृतैः समभवद् घटिकाद्वयमावृतः ॥ ५ ॥
 करिवरैरसितैस्तुरगैः सितै रविकरोद्वृतमैः करवालकैः
 समरभूः सप्तषिदघनसंवृताम्बररुचं सकलानुचकार सा ॥ ६ ॥
 तुरगाः सन्ति येषां ते तुरगिणः अश्वारोहाः रायिनः रयारोहाः गजिनः गजारोहाः । मत्स्य-
 र्णीय इनिः सर्वत्र । शिवनृपस्य वीरवराः वीरश्रेष्ठाः प्रतिययुः प्रतिजग्मुः ॥ १ ॥
 पदेति । यन्त्राणि तोफाः पुरःसराः येषां ते तयोक्ताः । सुरविमानेषु निवेशनेन
 कर्त्रा हर्षिताः हर्षं प्रापिताः । अपुनरावर्तिन इति भावः । कवचिनःवर्मधारिणः विविध-
 आयुधानि धारयन्ति ते तयोक्ताः । रणे विनिर्जिताः शत्रुचयाः यैस्ते तयोक्ताः । पदार्था
 चरन्ति ते पदचराः पदातयोऽपि । रुजोद्देवताच्छीलानुलोभ्येष्विति ताच्छील्येद्योत्येदः
 प्रत्ययः । ययुः जग्मुः ॥ २ ॥
 यवनेति । यवनवर्चस्य चमूपतयः सेनापतयस्तु इदं यवनाधिपहननं शिवनृपस्ये-
 नागमनं च चरमुखैः दूतमुखैः सुविस्तरं यया तथा अवगम्य ज्ञात्वा भयेन विकम्पिताः पाणि-
 पदादयः अवयवा येषां ते तथाभूताः सन्तः । अग्रेभवः अग्रिमः अग्रादिपश्चाद्विमचूश्चि-
 त्तिमचूप्रत्ययः । अग्रिमो यो विधिः तत्र अति अत्यन्तं मन्दाधियः अभवत् ॥ ३ ॥
 अयुतेति । अयुतं दशसहस्राणि संख्या येषां ते च ते तुरंगमसादिनश्च अयु-
 तसंख्यतुरंगमसादिनः अश्वारोहाः करिगताश्च विशिखाधिपतेः ते भटाः शकटेषु
 वेशिताः स्यापिताः यन्त्रततीः यन्त्रमुहान् पुरः विधाय कृत्वा अवतस्थिरे स्थिताः ।
 समवप्रविभ्यस्य इत्यात्मने पदं । इदानीं युद्धमेव वरं इति निश्चित्य युद्धोद्योगं चक्रु-
 रिति भावः ॥ ४ ॥
 उभयेति । दशदिशः उभये च ते सैन्ये च उभयसैन्ये ताभ्यां समुत्थिता ये
 रेणवः तैः कर्तृभिः नितरां अत्यन्तं परितः पूरिताः कर्मणिक्तः । असः तैः आनृतो
 व्यासो दिग्नकरः सूर्यः घटिकाद्वयं जलदैः मेघैः संवृत इवेत्युत्प्रेक्षा समभवत्त-
 जातः ॥ ५ ॥
 करिवरैरिति । करिवरैः गजोत्तमैः असितैः कृष्णैः सितैः शुभ्रैश्च तुरंगमैः स्वेः

१, 'ययु' पा० भे० । २, 'सविस्तरं' पा० भे० । ३, 'पूरितः' पा० भे० ।

समरभूर्द्विरदादिभिरावृता सजलदाम्बरकान्तिमपाहरत्
॥ गगनमण्यसकृद्भजसावृतं समहरत्किल भूमिभवां रुचम् ॥ ७ ॥
नरपतिः स्वयमेव रिपोऽश्वमूं न विनिहन्तुमगात्पतिवार्जिताम्
क्षुधमत्तोऽग्निधर्मरतः सदा न हि महान् विजहति महापथम् ॥ ८ ॥
यत्र न भूपतिः सैनिकपालका विविधबाद्यविवादनतत्पराः
ऋषिर्जनोऽस्थिनोऽध्वजिनोऽखिला रणभुवि व्यसृजन् शरसंहतीः ॥ ९ ॥
जलदनिस्वयम्भुमुखोद्भूता पृथुतरायसगोलकसंहतिः
नरपतेः पृतनां समकंपयन्मरुदिव श्वलः कदलीततिर्म् ॥ १० ॥

सूर्यस्य कराः किरणाः । किरणोत्तमयूखांशुगमस्ति घृणिरश्मय इत्यमरः । तैः उत् ऊर्ध्व
गता भा।प्रकाशो प्रेषां तैः करवालकैः उपलक्षिता सकला संपूर्णा समरभूः संग्रामभू-
भिः।तडिङ्गिः विद्युद्भिः सहिता ये घना मेघाः तैः संवृतं अंबरं आकाशं तस्य रुचि
कान्ति । स्युः। प्रभा रूग् रुचिस्त्विद्वेत्यमरः । अनुचकार तद्वद्भौ इत्यर्थः ॥ ६ ॥

समरेति । द्वौ रवौ येषां ते द्विरदाः ते आदियेषां तैस्तुर्गादिभिः आवृता व्याप्ता
समरभूः सन्नख्यं यदम्बरं आकाशं तस्य कान्तिं अपाहरत् इतवती । गगनयपि
धूल्या रजसा आवृतं व्याप्तं सत् भूमिभवां रुचं कान्तिं असकृत् वारंवारं
समहरत् किल ॥ ७ ॥

नरपतिरिति । नरपतिः शिवभूषः पत्या भर्त्रा वर्जितां रहितां विधवामित्यर्थः रिपोः
 शत्रोः स्वभूमं सेनां स्वयमेव विनिहन्तुं नागात् नागमत् । हि यस्मात् बुधानां
 फण्डितानां मतः मान्यः यतः सदा निजे स्वकीये धर्मे रतः भूत एव महान्
 श्रेष्ठः महान्तं पन्थानं शिष्टमार्गं । ऋक्पूषूरित्यादिना समासान्तः । न विजहाति
 न त्यजेति ॥ ८ ॥

यवनेति । कवचिनः कवचवन्तः ध्वजिनः ध्वनवन्तः रथिनः रथाधिष्ठा इत्यर्थः
सकलाः संपूर्णाः यवनस्य भूपतेः सैनिकाः सेनाचराः तेषां पालकाः सेनापतयः
विविधानि वाद्यानि तेषां विशेषेण वादनं तस्मिन् तत्पराः आसक्ताः सन्तः रणभुवि
सम्राट्पुत्रे सहस्रहताः बाणसमूहान् व्यसृजन् अमोचयन् । यवनसेनापतयः पूर्वं युद्धा-
रंभं चक्रुरित्यर्थः । प्रायः युद्धारंभं प्रथमं कृतवतः पराजयो भवतीति ॥ ९ ॥

॥ जलस्येति ॥ जलदनिस्वनानि मेघनिहादानि यन्त्राणि तेषां मुखेभ्य उद्गता
 सत्यन्ताः । यन्त्रलक्षणं मूले एव विशदीकृतं । पृथुतरा प्रथायसीः । द्विचनेत्यादिना-
 त्प्राप्तः । अयसः स्नेहस्य इमे आयसाः । तस्येदमित्याण् । गोलाकाः प्रसिद्धाः । तेषां
 संघट्टिताः नरपतेः शिवभूपस्य पृतनां सेनां । ध्वजनीवाहिनीसेनापृतनानीहिनीचमूरि-
 त्वमरः । प्रसूतः महेतुः कायुः कदलीनां रंभाणां ततिभिर्वः समकंपयत् ॥ १० ॥

नरपतिध्वजिनीपतिपालकाः पुरत एकगणं विनिधाय ते
युगपदाविविशुर्द्विषतश्चमूं तुरगिणः सकला अपि सर्वतः ॥ ११ ॥
हरिखुरोद्धतधूलिचयावृताः प्रचुरधूमपदैरपि संवृताः
यवनपास्तिमिरैः घगता इव स्वपरलोकविवेकविवर्जिताः ॥ १२ ॥
योधा नृपस्य गजिनस्तुरगाधिरुद्धाः पद्मा अपि द्विषदनीकिनिकां समेत्य
वीरव्रजं गजसमूहमलं प्रमत्तं सिंहा इव प्ररुजुर्भयैर्वाधिमग्नम् ॥ १३ ॥
यवनसैन्यपतिः करिमस्तकोपरिगतः सशरः सशरासनः
सकलयन्त्रसमूहविमोक्षणे तदाधिपान् सकलान् समचोदयत् ॥ १४ ॥
निःस्त्रिंशस्त्रकरवालकृपाणकुन्त-भङ्गासिपद्दिशाशिलाशितबाणपूगैः
यन्त्रैश्च तोमरपरश्वधराकिंक्राष्टि-चक्रैश्च जघ्रुः परान् शिवभूपयोधाः ॥ १५ ॥

नरपतेरिति । नरपतेः शिवभूपस्य या ध्वजिनी सेना तस्याः पतयस्तेषामपि पास्-
काः ते सकलाः तुरगिणः पुरतः अग्रे । आद्यादित्वात्तसिः । एकगणं एकं सेनासंघं
विनिधाय स्थापयित्वा प्रलेभनार्थमिति भावः । सर्वतः सर्वप्रदेशैः युगपत् द्विषतः
शत्रोः चमूं आविविशुः ॥ ११ ॥

ननु यवनपध्वजिनीपालेषु सुस्थेषु शिवभूपतिसेनापालानां कथं प्रवेशस्तत्राह हरीति ।
हरीणां अधानां ये खुराः । अकर्मकटमण्डूकविण्णुवासववायवः । तुरङ्गसिंहासीतांशु
यमाश्च हरयो दशेति । शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः । तैः उद्धता उत्क्षिप्ता या
धूलिस्तस्याश्चयाः पुंजाः तैः आवृताः । प्रचुराः ये धूमाः यन्त्रमुखोद्धताः ते एव पटाः
वस्त्राणि तैः संवृता आच्छादिता यवनपाः तिमिराणां अन्धकाराणां ओघः तं गता
इव स्वे परेच ते लोकाश्चेतषां विवेको विविच्य ग्रहणं तेन विवर्जिता अभूवन्निति
शेषः ॥ १२ ॥

योधा इति । नृपस्य शिवभूपस्य गजिनो गजारोहाः तुरगाधिरुद्धाः पद्माः अपि
योधाः द्विषतः अनीकिनिकां सेनां समेत्य प्राप्य भयमेव वार्धिः समुद्रः तस्मिन् मग्नं
वीराणां व्रजं समूहं सिंहा अलं अत्यन्तं प्रमत्तं अनवधानं गजसमूहमिव रुरुजुः
पीडयामासुः ॥ १३ ॥

तदा यवनसेनापतेः कृत्यमाह । यवनेति । करिणः गजस्य मस्तको मूर्धा तदुप-
रिगतः सशरः सबाणः सशरासनः धन्वी यवनसैन्यस्य पतिः सकलानां यन्त्राणां समूहः
तस्य विमोक्षणे मोचने सकलान् तदाधिपान् यन्त्राधिपतीन् अचोदयत्
प्रेरितवान् ॥ १४ ॥

अन्तःप्रविष्टशिवभूपसैनिककृत्यमाह । शिवेति । शिवभूपस्य योधाः निर्गतः त्रिशङ्क्यः
अङ्गुल्लिख्यः निस्त्रिंशः खड्गः करवालः कृपाणः एते असेरेव अवान्तरभेदाः । कुन्तः

विद्ध इति । एकः वारः शरेण वक्षसि उरसि सपत्रं सपुत्रं यया तथा विद्धः सन्नपि

छिन्नेऽपि मूर्धानि शिरो झटिति स्वशत्रोश्च
 छित्त्वासृजान्नजतनुं करवालपाणिः
 गच्छामि नाकममुनैनमतो नयामि
 नोचेत्कृतघ्नतरता भवितेति चान्यः ॥ २० ॥
 छित्त्वा करं करिवरं विनिपात्य भूमा-
 वक्रोद्यदा गजपतिं निजघान हंत ॥
 अछेत्युदीर्य वचनं निपपात भूमौ
 देहं मुमोच करिणा सह तत्क्षणेऽसौ ॥ २१ ॥
 वीरौ धनुःप्रहरणौ युगपत्सपत्रा
 कृत्वा परस्परमुभौ प्रविहाय देहौ ॥
 एकं विमानमधिरुह्य दिवं प्रयातौ
 दक्षविवातिरुत्तिरौ सप्तपेत्स सख्यं ॥ २२ ॥

दशनच्छदं ओष्ठद्विः दन्तैः । पाददन्तेति दन्तशब्दस्य ददादेशः । रोषात्विदश्य दष्ट्वा
 निजरिपोः वेद्मः शिरः छित्त्वा हे शंकर हे ईश हे भव हे सांव हे शिव इति जल्पन्
 भाषमाणः सन् अत्र रणभूमौ देहं मुमोच । अन्तकाले शिवनामस्मरणादयं वीरः उत्तमां
 गतिं गत इति ज्ञेयं । तदुक्तं गीतासु ॥ अन्तकाले च मामेवं स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं ।
 यः प्रयाति न्यजन् देहं स याति परमां गतिमिति ॥ रणभूमौ हतस्य शिवनामस्मरणा
 भावेऽपि उत्तमा गतिः नामस्मरणे तु उत्तमागतिरिति किं वक्तव्यं । अयं च शिवस्मर-
 णात् राज्ञो वीर इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

छिन्नेऽर्पाति । करवालः रूपाणः पाणौ यस्येति तथोक्तः । प्रहरणार्थेभ्यः परे नि-
 श्रसप्तम्याविति वचनात् पाणिशब्दस्य परनिपातः । अन्यः वीरः मूर्धनि शिरसि । छि-
 न्नेऽपि मर्त्यपि अमुना शत्रुणा हेतुभूतेन नाकं स्वर्गं गच्छामि अतः हेतोः एनं
 शत्रुं नाकं नयामि नो चेत् कृतघ्नतरस्य भावः कृतघ्नतरता भविता इति हेतोः झटिति
 शीघ्रं स्वशिरश्छेदनक्षण एव स्वशत्रोः स्वशिरश्छेतुः शिरश्छित्त्वा निजतनुं स्वशरीरं
 असृजत् अत्यजत् ॥ २० ॥

छित्त्वा । एकः वीरः करं शुण्डां छित्त्वा करिवरं गजश्रेष्ठं भूमौ विनिपात्य यदा
 गजपतिं गजारोहं जघान हतवान् तदा असौ गजारूढः हन्त इति खेदे अह्म हे
 अंब इति मातरं संबोध्य । अंबार्यनद्योर्हस्य इति न्हस्वत्वं । सकंटे हि मातरं स्मरन्ति
 मर्वे । यदा अह्मा इति यवनदेवतानाम् । अयं यवन इति ज्ञेयं । उदीर्य उक्त्वा भूमौ
 गजादिति ज्ञेयं । निपपात असौ करिणा सह तत्क्षणे देहं मुमोच ॥ २१ ॥

वीराविति । धनुःप्रहरणं ययोः तौ धनुःप्रहरणौ उभौ वीरौ कर्तारौ परस्परं युग-
 पत् एकतमनावच्छेदेन सपत्राकृत्वा संपुलशप्रवेशेन अतिव्ययितकरणेन । सपत्र-

शाक्तीक एक उरसि प्रतिरोपितं स्वे
बाणं विलोक्य रिपुणा पुरतः स्थितेन ॥
रोषान्त्रितोऽस्य हृदयं प्रविदार्य^० शक्त्या
भित्त्वा र्कमण्डलमसावपि निर्जगाम ॥ २३ ॥
कुन्तायुधौ तुरगिणौ समरांगणस्थौ
भित्त्वा परस्परमुभावापि मर्मदेशे ॥
वैरं कलेवरमपि प्रविहाय यातौ
स्वर्गं सुरोत्तमसमानवपुर्दधानौ ॥ २४ ॥

सपटिशः कश्चन वारबाणी रणांगणं चर्मकरः समेत्य ॥

गजान्निशुण्डांस्तुरगान्निः तुण्डान्भटान्विमुण्डान्कृतवान्प्रचण्डान् ॥ २५ ॥
निष्पत्रादतिव्यथनेसपत्रशब्दात्कञ्जितिव्यथनेडाच् । देहौ प्रविहाय त्यक्त्वा दस्त्रौ
अश्विनीकुमाराविव सख्यं समुपेत्य अतिरुचिरी सन्तौ दिव्यदेहावित्यर्थः । एकं वि-
मानं अधिरूढ्य दिवं प्रयातौ । यद्वा दस्त्राविव अतिरुचिरौसुन्दरदेहौ । देवमध्ये तयो-
रति रुचिरत्वं प्रसिद्धं । सख्यं उपेत्य विमानं अधिरूढ्य दिवं स्वर्गं प्रयातौ ॥ २२ ॥
शाक्तीक इति । एकः अन्यः । एकोऽन्यार्थे प्रधाने चे प्रथमे कवले तथा । सा-
धारणे समानेऽल्पे संख्यायांच प्रकथ्यत इति विश्वः । शक्तिः प्रहरणं यस्येति शा-
क्तीकः । शक्तियष्टयोरकिक् इति ईकक् प्रत्ययः । पुरतः अग्रभागे स्थितेन रिपुणा
स्वे स्वकीये उरसि प्रतिरोपितं बाणं विलोक्य रोषेण अन्वितः युक्तः सन् अस्य रिपोः
हृदयं शक्त्या लोहमयेन आयुधविशेषेण लोके सांग इति प्रसिद्धेन प्रविदार्य ततः-
अर्कमण्डलं भित्त्वा निर्जगाम । असौ रिपुरपि अर्कमण्डलं भित्त्वा निर्जगाम उ-
न्नमां गतिं गत इत्यर्थः । रणे अभिमुखं हतः सूर्यमण्डलं भित्त्वा व्रजतीति पुराणेषु
प्रसिद्धं ॥ द्वावेव पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चा-
भिमुखे हत इति ॥ २३ ॥

कुन्तायुधाविति । समरः संग्रामः तस्य अजिरं अंगणं तत्र तिष्ठतः तौ समराङ्ग-
णस्थौ । आतानुपसर्गे कः । कुन्तः आयुधं ययोस्तौ तुरगिणौ अश्वरोहौ उभावापि
मर्मदेशे जीवस्थाने परस्परं भित्त्वा कलेवरं वैरं च प्रविहाय त्यक्त्वा सुरोत्तमौ देव-
श्रेष्ठौ ताभ्यां समानं वपुः दधाते तौ दधानौ सन्तौ स्वर्गं यातौ गतौ ॥ २४ ॥

सपटिश इति । पटिशेन सहितः सपटिशः वारबाणः कञ्चुकः सोऽस्यास्तीति
वारबाणी । अति इति ठनाविति इति प्रत्ययः । कञ्चुको वारबाणोऽस्त्रीयमरः । चर्म
करे यस्येति चर्मकरः रणस्य अङ्गणं उपेत्य गजान् विगता शुण्डा येभ्यस्ते विगत
शुण्डास्तान् तुरगान् अश्वान् वितुण्डान् तुण्डरहितान् प्रचण्डान् कोपनान् ।

०. 'विदार' वा. भे०.

२४६	१२	किमयं	२५९	१३	क्रान्तिं	क्रान्तं
२४८	१३	संपूज्यतां	२६१	६	वंत	वंत
"	१६	गंधर्व	२६२	१०	शास्त्रा	शास्त्रा
"	१९	ताः	"	१९	पुत्रौ	पुत्रौ
२४९	२	शुद्धतः	२६३	२	अदमे	अदमे
२५०	४	संगते	"	१२	वत्सल	वत्सलः
"	२६	धर्मेन	"	२६	श्रीराम	श्रीरामः
२५१	२१	दैवैः	२६५	१५	भोषणस	भोषणस
२५२	४	जयं तं	२६६	११	पुण्यकराव	पुण्यकराव
"	२०	नघवा	२६७	"	गर्भ	गर्भ
२५३	५	तुन्मु	२६८	१०	लंखला	लंखला
"	१०	चिद्भुवि	२६९	१६	स्मै	स्मै
२५४	१२	स्तामह	२७१	१२	माचारा	माचारा
२५५	३	न्किमंग	२७३	५	त्यक्ता	त्यक्ता
२५५	४	प्राप्तो	"	२१	मदुतं	मदुतं
२५७	१४	वर्षादम्बुद	२७५	६	नुष्टिते	नुष्टिते
२५८	१७	माक्षसा	"	१०	वर्मिष्ठेन	वर्मिष्ठेन
"	१९	भर्त्स्य	२७६	२०	कुंभ	कुंभ
२५९	"	राशि	"	२६	प्रययौ	प्रययौ
					दूर	दूर

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२७८	२	शतदा	शतदा	"	१८	अशुद्ध.	शुद्ध.
२७९	११	सत्प	सत्प	२८७	१४	सर्वे	सर्वे
"	१६	बालदो	बाल दो	"	१६	पृच्छा	पृच्छया
१८०	२५	कोशान्	कोशा	२८८	५	नृपवानराक्षसैः	नृपवानराक्षसैः
२८१	१०	मुनि	मुनिः	२८९	४	दूताः	दूताः
२८२	२	ब्रह्म	ब्रह्म	२९०	३	मृनृतं	मृनृतं
"	९	श्वेतस्व	श्वेत स्व	२९१	२०	घरणी	घरणी
"	१२	मगस्यो	मगस्यो	२९४	१५	किनी	किनी
"	१६	ब्रह्मर्षि	ब्रह्मर्षे	२९७	१६	सौमित्रि	सौमित्रि
२८२	१८	यया	यया	"	२०	विशेश	विशेश
२८४	२	अर्दशनं	अदर्शनं	३०१	१	वैद्ये	वैद्ये
"	२२	कदमे	कदमे	"	१०	पद्भ्या	पद्भ्या
२८५	२६	मूनि	मूनि	३०३	१४	श्रा	श्रा
२८६	४	सुनिःशृही	सुनिःशृही	३०४	३	रूढाः	रूढाः
						सर्वे	सर्वे

समाप्त.

सूचना.

(१) सन १८७९-८०-८१ सालचे १२ अंकाच्या प्रती जगांस पाहिजे असतील त्यांची दर सालचे अंकां ५ रु० ५ आणे प्रमाणे आम्हांकडे किंमत पाठविली असता त्यांजकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंकाबद्दल ८८६ पाठविले असता अंक रवाना होतील

(२) वर्गणीखाली लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असता आम्हांस पोचेल.

रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाल	एम. ए., प्रोफेसर	मुंबई
„ „ शिवराम परशुराम भिडे,	एम. ए.	बरो
„ „ जनार्दन बाळाजी मोडक वा.	ए. हायस्कूल	ठणे.
„ „ काशिनाथ नारायण साने,	बी. ए. हायस्कूल	ठणे.
„ „ सखळाराम माधव चिटणीस	सावेर जिल्हे	इंदूर.
„ „ वामन दाजी ओक,	सिटीस्कूल	नागपूर.
„ „ रामचंद्र जनार्दन वैवा	सरदार हायस्कूल	बेळगांव.
„ „ गंगाधर यादुरंग गद्रे	अ. मा. रा० हायस्कूल	संलह पर.
„ „ परशुराम भिकाजी भाटा	वकील	रत्नागिरी.
„ „ त्रिंबक केशव परचुरे.		अलीबाग.
„ „ विष्णु मोरेश्वर महाजनी,	एम. ए.	उमरावती.
„ „ बळवंत कमळाकर	तिरस्तेदार	अहोराजपूर.
„ „ रामचंद्र बळवंत खाडिकर,	प्रायव्हेट सेक्रेटरी	

नि। श्री० आपा साहेब आंग्रि सरदार.....म्याल्हेर.

(३) हे पुस्तक सर्वास घेण्यास मुलभ पडावे म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ८६ आगाऊन ५ रुपये ८८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आत समजावी. पोष्टाची तिकिटें पाठविणे आवश्यक ती अधां आणा किंमतीची असार्थी व रुपयाम ८८६ प्रमाणे वर्तावल्या पाठवावा.

या पुस्तकासंबंधे हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणे तो काठ्ये-
विहार-संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर नंबर २५६, रुद्राशिख
पेठ पुणे गोगटे यांचा वाडा या पत्त्यावर ठेवावा.